Kulturhistorisk damminventering

138 dammar inom Eskilstunaåns avrinningsområde

Länsstyrelsen
Örebro län

Materialet är framtaget i samarbete med Almunga AB.

Tillsammans för ett hållbart och levande län

Länsstyrelsen har regeringens uppdrag att främja en hållbar utveckling och göra verklighet av nationella mål utifrån länets förutsättningar. Med bred och djup kunskap arbetar vi nära verksamheter, människor och natur och gör avvägningar mellan olika intressen.

Titel: Kulturhistorisk damminventering. 138 dammar inom Eskilstunaåns avrinningsområde.

Utgivare: Länsstyrelsen i Örebro län

Diarienummer: 436-730-2020

Publikationsnummer: 2021:1

Bilder: Anna Ulfhielm, Almunga AB om inte annat anges

Bild framsidan: Gabriel Thorings geografiska karta över Viby socken från år 1688. Visar Lassåna bruk. Lantmäteriet, Lantmäteristyrelsens arkiv, S8:8.

Sammanfattning

På uppdrag av Länsstyrelsen har 138 dammar besökts och inventerats i Örebro län. Det är Eskilstunaåns avrinningsområde som ingått i inventeringen. Syftet var att ge Länsstyrelsen och andra intressenter ett uppdaterat underlag om dammarnas nuvarande kulturhistoriska status. Det skiftar mellan de olika miljöerna, då dammarna kan ligga ensligt vid sjöar i Kilsbergen till dammar vid moderna industrier i mindre bruksorter. Även dammar centralt i Örebro stad ingår. En del dammar är övergivna och förfallna, andra är värdefulla inslag i landskapsbilden medan flera fortfarande är i aktivt bruk för elproduktion och modern industri.

Dammarna har bedömts utifrån sina egna förutsättningar. Dels hur välbevarade de är i enskilda fall, men också att de ingår i en lång kedja av anläggningar i reglerade vattendrag. I viss mån är bedömningen av dessa kulturmiljöer subjektiv men då bedömningen bygger på *kunskapsvärdet*, *upplevelsevärdet* och *bruksvärdet* vävs historiska fakta ihop med hur platsen upplevs och används idag.

Hyttor och hamrar började dyka upp mer frekvent runt mitten av 1650-talet. Garphyttan, Mullhyttan, Svartå och Laxå är orter där hyttor och hamrar har funnits mer storskaligt. Idag finns industrier kvar i Garphyttan och Laxå. På många platser har även kvarn och såg funnits. Det har funnits en silverhytta vid Åby i Glanshammars socken där malmen från Glanshammars silvergruva har förädlats. Hyttan nedlades enligt uppgift under 1500-talet.

Inom Eskilstunaåns avrinningsområde och vid rapportens dammar har det funnits två borrverk, 19 hyttor, 26 hamrar, 39 kvarnar och 18 sågar.

Dammarna ingår i komplexa miljöer där flera intressen möts: kulturmiljövärden som redogörs för i denna rapport, naturvärden, mark- och tomtägare etc. samt ett starkt intresse av att miljöanpassa verksamheter med t ex. fiskväg och mintappning. Här kan en konflikt uppstå mellan kulturmiljö och vattenvård. Vattendragen i inom Eskilstunaåns avrinningsområde i Örebro län har aktivt påverkats av människan sedan åtminstone medeltid. Många faktorer ska vägas samman för att bästa resultat ska uppnås.

En kulturhistorisk bedömning föreligger härmed för 138 av de mer än 500 dammar som finns i Örebro län. Två dammar ingår i annat nummer varför det är 136 dammar i statistiken. 47 dammar (35 %) har fått bedömningen *Mycket högt värde för kulturmiljö*. Dessa dammar är oftast placerade i tätorter eller byar och dess historia är knuten till järnhanteringen. Det är också vanligt att det funnits kvarnar och/eller sågar där. 24 dammar (18 %) har fått bedömningen *Högt värde för kulturmiljön* och de ligger mestadels vid bebyggelse. 36 dammar (26 %) har fått bedömningen *Värde för kulturmiljön*. Dessa dammar ligger lite mer utspridda i skogsområden. 29 dammar (21 %) har fått bedömningen *Ringa värde för kulturmiljön* då de i de förlorat sin betydelse som vattendämmare.

Innehåll

Kulturhistorisk damminventering - 138 dammar inom Eskilstunaåns avrinningsområde 6

Bakgrund 6

Vattenvårdsåtgärder 6

Uppdraget 7

Syfte och mål 7

Metod och genomförande 7

Dammarnas bedömning 8

Eskilstunaåns avrinningsområde 10

Resultat 11

Dammvallar 12

Kanal 24

Sluss 28

Lämningar som är vattenanknutna 29

Järnframställning 29

Kvarnar, sågar och andra verksamheter 72

Referenser 100

Bilaga 1 101

Tabell 1 101

Bilaga 2 104

Tabell 2 104

Bilaga 3 108

Tabell 3 108

Den kulturhistoriska bedömningen har utförts av Almunga AB. Länsstyrelsen kan komma att revidera bedömningen.

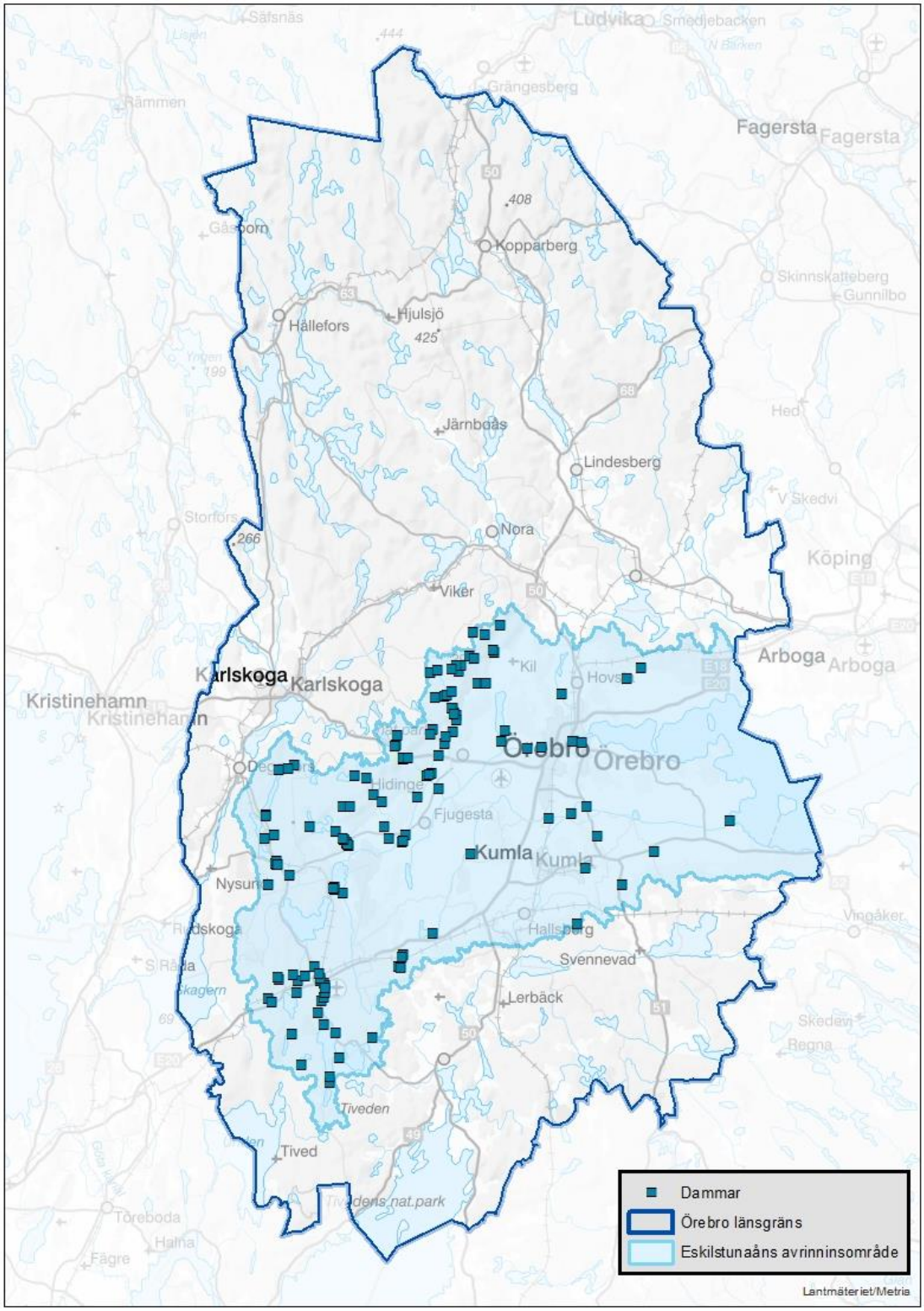

Figur 1. Eskilstunaåns avrinningsområde inom Örebro län. De 138 dammarna fältinventerades under hösten 2020 och våren 2021.

Kulturhistorisk damminventering - 138 dammar inom Eskilstunaåns avrinningsområde

Bakgrund

Det finns cirka 550 dammar inom Örebro län där kunskapen om dess historia var gammal och bristfällig.

Kunskapen om de cirka 550 dammar som finns inom Örebro län var gammal och bristfällig. En damminventering gjordes år 1981 (Damminventering m.m. 1980 i Örebro län, del 9, Inventering av kulturminnesvård). Den byggde oftast på ännu äldre kunskap då den var baserad på fornminnesinventeringen från 1950-talet. Mycket har hänt i kulturlandskapet sedan dess, nedläggning av verksamhet och därmed igenväxning, nya bruksformer, samt att synen på natur och kultur har ändrats från enskilda objekt (en hytta eller en fiskart) till miljöer och sammanhang (hyttmiljön med alla steg i produktionen, och vattendrags ekosystem från källa till utloppet i havet). Även på det juridiska planet har saker ändrats då nya lagar tillkommit. Länsstyrelsen beslöt år 2017 att påbörja en ny inventering av dammarna. Almunga AB fick i uppdrag tillsammans med Wikell Arkeologi att besöka 204 dammar inom Arbogaåns avrinningsområde där en PDF gjordes för varje damm samt att en sammanfattande rapport skrevs (*Länsstyrelsens Rapportserie 2019:15*). Inventeringen av dammar fortsatte under våren 2018 och vintern 2018/2019 då Almunga AB inventerade ytterligare 103 dammar inom de fyra avrinningsområden Finspångsån, Nyköpingsån, Vättern och Ysundaån (*Länsstyrelsens Rapportserie 2019:37*). Hösten 2019 och våren 2020 fortsatte inventeringen med 101 dammar inom Gullspångälvens avrinningsområde (*Länsstyrelsens Rapportserie 2021:11*). Denna rapport är en fortsättning på projektet med att uppdatera den kulturhistoriska delen kring dammarna. Den är också den sista.

Vattenvårdsåtgärder

Dammar påverkar vattenmiljön på många sätt bland annat skapar de vandringshinder för vattenlevande organismer och förändrar miljön från strömmande till lugnflytande. Vandringshinder medför bland annat att vattenlevande organismer inte kan vandra. Nästan alla vattenlevande organismer är beroende av att kunna röra sig fritt mellan olika miljöer. Vandringshinder medför därmed att de kan missgynnas eller till och med dö ut. Riksdagen har beslutat om 16 miljömål varav miljömålet levande sjöar och vattendrag är ett. Bristande möjlighet till fri rörlighet för vattenlevande organismer är en av de största utmaningarna för att uppnå miljömålet. Åtgärder för att återskapa vattenmiljöer kan dock innebära att kulturmiljöer påverkas. Detta återspeglas också i miljömålet levande sjöar och vattendrag som både innefattar mål om att bevara kulturmiljöer samt återskapa fri rörlighet för vattenlevande organismer. EU har infört ramvattendirektivet (2000/60/EG), som är implementerat i miljöbalken genom vattenförvaltningsförordningen (2004:660), för att skapa en helhetssyn på vatten där avrinningsområden utgör utgångspunkten istället för administrativa gränser. Direktivet utgår från att

vattenmiljöer ska uppnå en lägsta vattenkvalitet; god ekologisk status som framförallt avgörs av hur det är ställt med biologin i vattenmiljön. Årligen genomförs vattenvårdsåtgärder i Örebro län bland annat med bidrag från Länsstyrelsen eller initierad genom tillsyn av vattenverksamhet. Lösningarna på de olika platserna varierar beroende av lokala förutsättningar. Till exempel har en sjötröskel ersatt dammar vid naturliga sjöar medan dämning ofta tas bort helt när det handlar om en mindre konstgjord vattenspegel. Åtgärder vid dammar är ett av Sveriges största utmaningar för att uppnå miljökvalitetsnormen om god ekologisk status. Länsstyrelsen har det regionala ansvaret för arbetet med att nå miljökvalitetsnormen och i Örebro län finns väldigt många dammar (Daniel Bergdahl, Länsstyrelsen).

Uppdraget

Almunga AB har genomfört en inventering av ytterligare 138 dammar, inom Eskilstunaåns avrinningsområde, enligt beslut och på uppdrag av Länsstyrelsen i Örebro län. Arbetet har utförts under hösten 2020 och våren 2021.

Syfte och mål

Projektets huvudsyfte var att uppdatera den kulturhistoriska kunskapen om dammarna och deras närområde. Denna studie ska ligga till grund för hur fiske- och naturvård eller andra åtgärder kan genomföras. Hänsyn till dammarna och deras närområde betonas. Miljöerna bör ses som en resurs som kan verka i samklang med fiskevård.

Målet är att det ska finnas ett översiktligt kunskapsunderlag av de utpekade dammarna samt att öka förståelsen för dess närmiljöer och dess värden. Materialet ska vara ett arbetsredskap för handläggare på Länsstyrelsen, kommunerna samt övriga intressenter som arbetar med frågor kring vatten och kulturmiljö.

Metod och genomförande

Kartor från år 1640 och framåt har varit av största vikt för projektet. Här finns möjligheten att datera dammarna och dess närområde. Lantmäteriets tre arkiv; Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäterimyndigheternas arkiv och Rikets allmänna kartverks arkiv har genomsökts och många kartor från år 1640 fram till början av 1900-talet påträffades. Fastighetskartan och ortofoton har fungerat som baskartor med den ekonomiska kartan från 1950-talet som komplement.

Riksantikvarieämbetes Kulturmiljöregister (KMR/Fornsök) är en offentlig databas med uppgifter om fornlämningar och kulturlämningar i landet. Registreringen av fornminnen har pågått sedan 1930-talet och fortgår alltjämt. De lämningar som finns registrerade vid de utvalda dammarna fanns med i handdatorn ute i fält. Olika arkiv har genomgåtts efter information om aktiviteter intill åarna. Relevant litteratur har sökts på bibliotek och på Internet.

Alla nypåträffade relevanta kulturhistoriska lämningar registrerades i KMR/Fornreg. Beskrivningarna på de lämningar som redan fanns redigerades och i vissa fall ändrades läget. Alla lämningar, hus och annat som var relevant inom miljöerna fotodokumenterades.

Dammarnas bedömning

Blanketten som togs fram år 2009 som värderingsmodell och bedömningsgrund till vattenanknutna kulturmiljöer har legat som grund även för detta projekt. En relativ fyrgradig skala anpassad till projektet har framtagits för bedömningen.

- Mycket högt värde för kulturmiljön
- Högt värde för kulturmiljön
- Värde för kulturmiljön
- Ringa värde för kulturmiljön

Bebyggelse, kulturhistoriska lämningar och dess historia ligger till grund för bedömningen av upplevelsevärde, kunskapsvärde och bruksvärde.

- *Upplevelsevärde*. Vad är det i dammen och dess närmiljö som gör att den kan uppmärksammas i dagens landskap? Samband, sammanhang och kontinuitet spelar stor roll.
- *Kunskapsvärde*. Vad kan dammen och dess närmiljö berätta om dåtiden? Det unika och oersättliga ska lyftas fram och skyddas.
- *Bruksvärde*. På vilket sätt är dammen och dess närmiljö angelägen idag? Mycket i dammen och dess närmiljö brukas dagligen.

Varje damm redovisar på ett likartat sätt, var för sig i en egen PDF. Dessa finns hos Länsstyrelsen.

Dammarna skiljer sig från varandra på flera områden.

- Läget; en damm kan ligga helt ensam i skogen intill en sjö långt från någon bebyggelse till att dammen ligger centralt i en stad.
- Konstruktionen; från hemmasnickrad till avancerat nybygge.
- Kvalitén; från urusel till toppmodern.
- Ålder; dammen har ett ursprung från historisk tid till nybyggd.
- I bruk eller inte; från utriven, inte i bruk till ingår i en högproduktiv industri.

Detta sammantaget gör att det är besvärligt att bedöma dammens värde, att försöka vara så objektiv som möjligt. Det går tyvärr inte att frångå att det subjektiva blir en faktor i bedömningen speciellt då upplevelsevärdet har betydelse för bedömningen.

Alla dammar som dämmer har ett värde för just den platsen. Oftast har dammen även ett värde för platser som ligger en bit bort utefter älven, ån eller bäcken. Det bildas vattenspeglar som används som badplatser, ofta finns en stege för lättare nedstigning i vattnet. De som bor utmed ett dämt vattendrag har gjort platsen till sin. Om allt det ändras för att dammen tas bort utan eftertanke kan den åtgärden påverka landskapet stort.

I detta uppdrag har dammarna bedömts efter en fyrgradig skala där värderingen beror på flera olika faktorer som alla vägs in i den slutliga bedömningen. Ju fler faktorer en damm har desto högre blir värderingen.

Kunskapsvärdet väger tungt vid bedömningen av en damm och dess närområde. Enligt Kulturmiljölagen (KML) 2 kap. om fornminnen har en lämning ett lagskydd om den är övergiven och äldre än 1850. Därför är det viktigt att ta reda på om det finns några fornlämningar i dammens närmiljö som kan påverka kommande beslut. Även dammar i bruk kan klassas som fornlämning efter ny vägledning från Riksantikvarieämbetet. De måste uppfylla de övergripande kriterierna, vara äldre än 1850. För att uppfylla övergivenhetskriteriet ska dess ursprungliga funktion vara övergiven.

För att ta reda på hur långt tillbaka i tiden lämningen/miljön kan tänkas vara finns flera tillvägagångssätt. De äldsta lämningarna från forntiden klassas alltid som fornlämningar och dessa lämningar bör arkeologen ha kunskap om hur de ser ut.

För de historiska lämningarna är historiska kartor mycket betydelsefulla. Hyttor, hamrar, kvarnar och sågar finns ofta utritade på dessa. Tack vare dem går det att säga att här har t.ex. en hytta legat som är äldre än 1850. Finns det lämningar på platsen klassas dessa som fornlämningar. Om inga lämningar är synliga kan den antikvariska bedömningen möjlig fornlämning användas, vilket ger en signal att på denna plats, under markytan, kan en dold fornlämning finnas.

Skriftliga belägg från medeltiden och framåt är en annan variabel som visar verksamhetens/platsens ålder. Här går det tyvärr inte att veta var plasten exakt har legat. En kvarn kan t.ex. ha haft flera olika lägen under de århundrande som den funnits.

Det är inte bara lämningar som har betydelse i dammens bedömning. *Bruksvärdets* betydelse ligger i närområdets dagliga aktiviteter. Är det liv och rörelse på platsen med olika industrier och bostadsbebyggelse? Vilken ålder är det på byggnaderna? Används området till rekreation?

Sist men inte minst har även *Upplevelsevärdet* betydelse i bedömningen. Hur upplevs platsen, är den rofull eller pågår många aktiviteter. Går det att förstå att platsen har en lång historia bakåt i tiden?

Sammanfattningsvis kan sägas att Kulturmiljölagen 2 kap. om fornminnen har en mycket stor betydelse i bedömningen av en damm och dess närmiljö. Det som är viktigt att förstå är att eventuella fornlämningar, de som kan ligga dolda under markytan, har en stor betydelse vid bedömningen av en damm och dess närområde.

Eskilstunaåns avrinningsområde

Eskilstunaåns avrinningsområdet ligger huvudsakligen i Örebro län medan mindre delar är belägna i Västmanlands län och Södermanlands län. Området har en total area av 4183 km^2 varav 15% är vatten. Hjälmaren är den största sjön med cirka 3/4 av den totala sjöytan i avrinningsområdet. Hjälmarens huvudsakliga utlopp, Eskilstunaån, mynnar i Mälaren vid Torshälla medan en mindre del av utflödet går via Hjälmare kanal till Arbogaån.

Nästan hälften av Eskilstunaåns avrinningsområde består av skogsklädd moränmark (44%) medan 14% av den totala ytan utgörs av åkermark. Närkeslätten, området kring Täljeån och de nedre delarna av Svartån, utgör Mellansveriges bördigaste jordbruksbygd. Området bildades efter stora sjösänkningarna som gjordes mellan åren 1882 och 1886. Detta möjliggjorde att stora sankområden kunde uppodlas.

Området inom Örebro län avvattnar Kilsbergen i den nordvästra delen av området. Detta gäller även skogsbygderna runt Laxå, från Östra Laxsjön och Västra Laxsjön, Ölen, tolften och Teen via Svartån till Hjälmaren. Vattnet rinner via Svartån och delområdet Täljeån genom den bördiga Närkeslätten och fångar upp avloppsvatten från bland annat Laxå, Fjugesta, Örebro respektive Kumla, Hallsberg och Odensbacken. I området finns även sjöarna Tysslingen, Lången och Vibysjön som liksom Hjälmaren är näringsrika sjöar. Vattnet rinner via Hjälmaren och Mälaren ut i Östersjön.

Vatten har alltid haft stor betydelse för människan, dels behöver vi färskt vatten för att överleva, dels har vattnet utnyttjats på olika sätt från stenåldern fram till idag. Det är framför allt sötvattnet som har haft betydelse. Sjöar, älvar, åar och bäckar har utnyttjats som näringsfång. Vid dess stränder har människan bosatt sig. De är bra kommunikationsvägar och sist men inte minst har dess vattenfall använts som kraftkälla.

Resultat

Många hyttor, hamrar, kvarnar och sågar har legat utmed vattendragen och än idag finns synliga rester kvar efter dem.

De 138 dammar som ingår i denna studie ligger inom Edsberg, Ekeby, Finnerödja, Glanshammar, Gräve, Gällersta, Hallsberg, Hovsta, Hidinge, Kil, Knista, Kvistbro, Laxå, Lännäs, Mosjö, Nysund, Skagershult, Sköllersta, Tysslinge, Tångeråsa, Viby, Vintrosa och Örebro socknar. Två dammar ingår i annat nummer varför det är 136 dammar i statistiken.

Historiska kartor har varit till stor hjälp, dels för att utpeka platsen där den vattenanknutna verksamheten har bedrivits, dels för att få ett äldsta belägg på just den platsen. Detta är viktig vid den antikvariska bedömningen av lämningen då kulturmiljölagen från 2014-01-01 säger att en lämning som tillkommit före år 1850 är fornlämning.

På Riksantikvarieämbetets hemsida mer finns att läsa om Lagar och stöd i tillämpningen av dessa. Där står bland annat om Kulturmiljölagen (KML) och Miljöbalken som är de relevanta lagarna som berör beslut och åtgärder inom detta område. www.raa.se/lagar-och-stod/

De historiska kartorna finns på nätet och är numera gratis att ladda ner för alla. www.lantmateriet.se

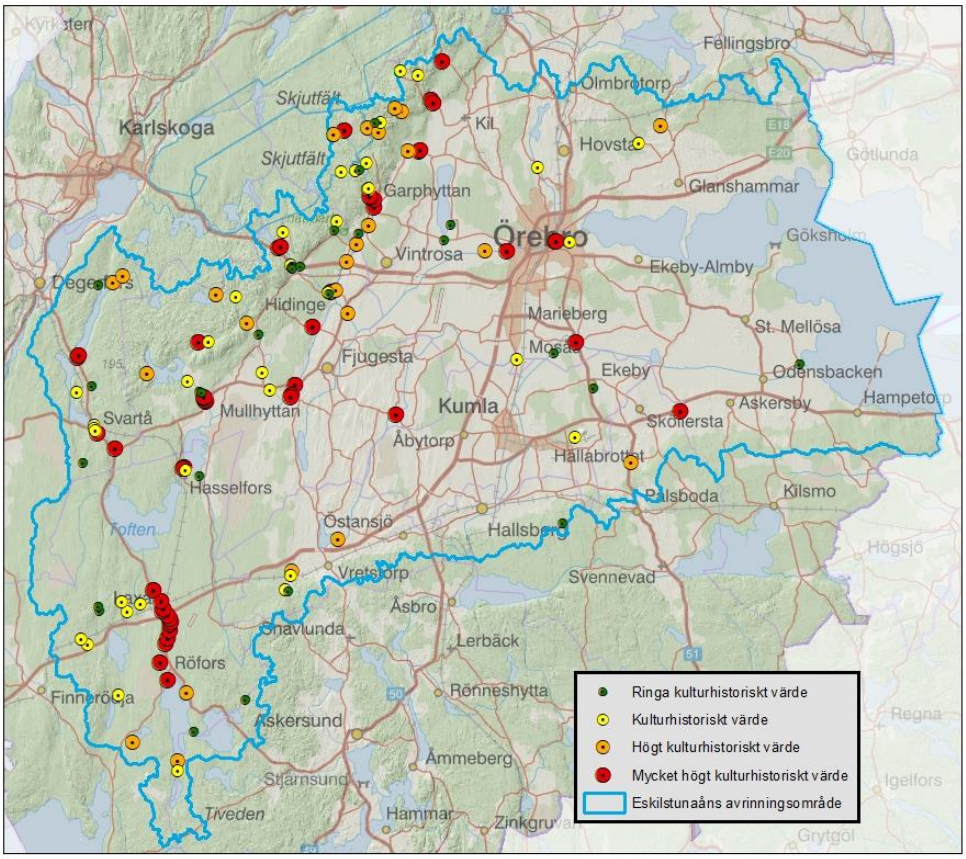

Figur 2. Bedömningen av det kulturhistoriska värdet vid de 136 miljöerna. De olika färgerna symboliserar olika värderingar.

Figur 3. Det kulturhistoriska värdet på 136 dammar.

4= 47 dammar. 3 = 24 dammar. 2 = 36 dammar. 1 = 29 dammar

4 (röda punkter): 47 dammar (35 %) har fått bedömningen *Mycket högt värde för kulturmiljön*. Dessa dammar är oftast placerade i tätorter eller byar och dess historia är knuten till järnhanteringen. Det är också vanligt att det funnits kvarnar och/eller sågar där.

3 (orangea punkter): 24 dammar (18 %) har fått bedömningen *Högt värde för kulturmiljön*. Dessa dammar ligger mestadels vid bebyggelse.

2 (gula punkter): 36 dammar (26 %) har fått bedömningen *Värde för kulturmiljön*. Dessa dammar ligger lite mer utspridda i skogsområden. Många av dem har ett samband med ett kraftverk som är i bruk.

1 (gröna punkter): 29 dammar (21 %) har fått bedömningen *Ringa värde för kulturmiljön*. Dessa dammar ligger oftast lite ensamt i skogsbygden och har i det. närmaste förlorat sin betydelse som en vattendämmare.

Dammvallar

Dammvallar är en kategori som har ökat i Kulturmiljöregistret i och med damminventering, vilket är logiskt då det var den lämningstypen som inventerades. Inom Eskilstunaåns avrinningsområde registrerades 42 dammarvallar i KMR/Fornsök. Det finns fler dammvallar inom området som är registrerade men de ingick inte i denna inventering och är därför inte med. De kriterier som användes för att en dammvall skulle registreras var att de skulle ha en ålderdomlig karaktär eller ha ett kartbelägg äldre än år 1850. Om de inte användes som ett dämme (var övergivna) blev de registrerade som fornlämningar. Även om dammen fortfarande är i bruk men i ett annat syfte än det ursprungliga, till exempel vid en kraftstation, klassas den som fornlämning om den är äldre än 1850. Om osäkerhet råder om dammens ålder, att det inte går att åldersbestämma den enbart okulärt, blir bedömningen möjlig

fornlämning. De dammvallar som fått bedömningen övrig kulturhistorisk lämning (ÖKL) är yngre än 1850 men har i viss mån ett ålderdomligt utseende. Varför en dammvall inte registrerades beror på lite olika saker, vissa återfanns aldrig, vissa fanns det inte mycket kvar av, medan andra ingick i en väg och eller bro samt att en del dammar var relativt nygjorda.

Lämningstyp	Antal	Antikvarisk bedömning
Dammvall	30	Fornlämning
Dammvall	1	Möjlig fornlämning
Dammvall	11	ÖKL

Tabell 1. Antikvarisk bedömning av lämningen dammvall

Tabellen visar dammvallarnas olika antikvariska bedömningar. Det finns fler dammvallar inom avrinningsområdet som inte är registrerade under ett eget nummer. De ligger oftast inom ett fornlämningsområde där det har funnits hytta, hammare, såg eller kvarn.

Begreppet damm kan ha två olika betydelser. I det ena fallet är damm ett byggnadsverk som ska stå emot vattentryck. Här kan dammen även kallas för *dammkropp* eller *dammbyggnad* och vid enklare dammar *dammvall*. I det andra fallet handlar det om ett indämt vattenområde. Ett sådant skulle för tydlighetens skull kanske hellre kalla för *dammbassäng* eller bara *indämt vattenområde* (Dickson & Spade 2016:15).

Indelningen i de olika grupperna följer Dickson & Spade från år 2016 och/eller Svenskt dammregister från år 1994.

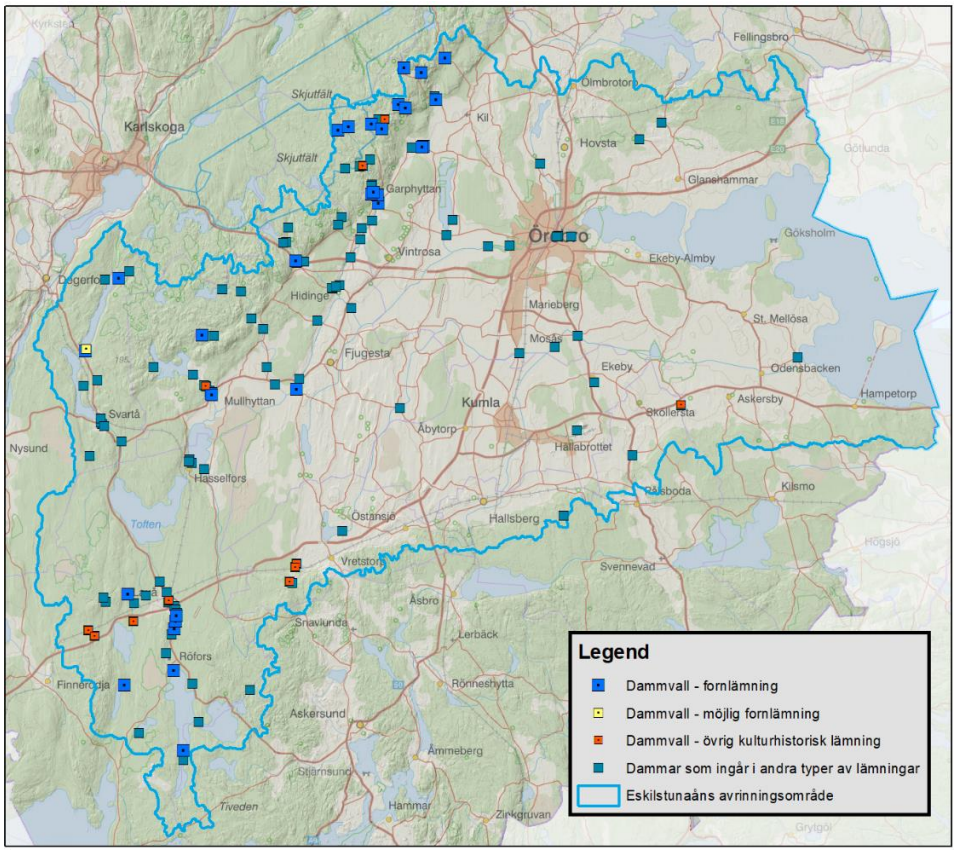

Figur 4. Dammar som registrerats som fornlämning, möjlig fornlämning och övrig kulturhistorisk lämning. Övriga dammar ingår inom andra typer av lämningar.

Verksdamm är en damm som är avsedd för att dämma in fallhöjd från ett vattendrivet verk eller för att kunna släppa frivattnet förbi ett verk. Verksdammen finns i anslutning till ett kraftverk, kvarn eller såg. Förr i tiden även vid hyttor och hamrar.

Figur 5. Dammvallen L2021:1579 och resterna efter kvarnen L2021:1580 (damm 175, Garphyttan Vinkelboda damm).

Figur 6. Kraftverket och dammvallen L1981:8986 vid Ölen/Ölsboda (damm 495, Ölens kanaldamm). Dammen har tidigare varit verksdamm till en hammare och en kvarn.

Figur 7. Damm 616, Silverforsdammen. Dammen ligger inom hyttområdet L1981:2988. Här har även en såg legat (L2021:1375).

Figur 8. Damm 174, Vretendammen (Garphyttan). Dammen har varit en verksdamm till en hammare (L1980:3829).

Figur 9. Dammvallen L2021:1483 (damm 459, Valsedammen). En såg har legat intill (L1981:2520).

Figur 10. Dammvallen L2021:1423 (damm 193, Tröskverksdammen, Frösvidal). Här låg en hammare på slutet av 1600-talet (L1981:7558). Under andra halvan av 1800-talet låg ett tröskverk här.

Figur 11. Del av dammvallen L2021:1582. Har varit en verksdamm till en stångjärnshammare, numera en verksdamm till en mindre kraftstation.

Figur 12. Damm 100, Oxhultsdammen var en verksdamm till en såg (L2021:1585) och en kvarn. Vid vårfloden 2021 rann vattnet över dammvallen.

Figur 13. Damm 82, Laxå bruk (Röfors). Ett mindre kraftverk finns intill dammen. Tidigare låg en hammare och en hytta här (L1981:7099).

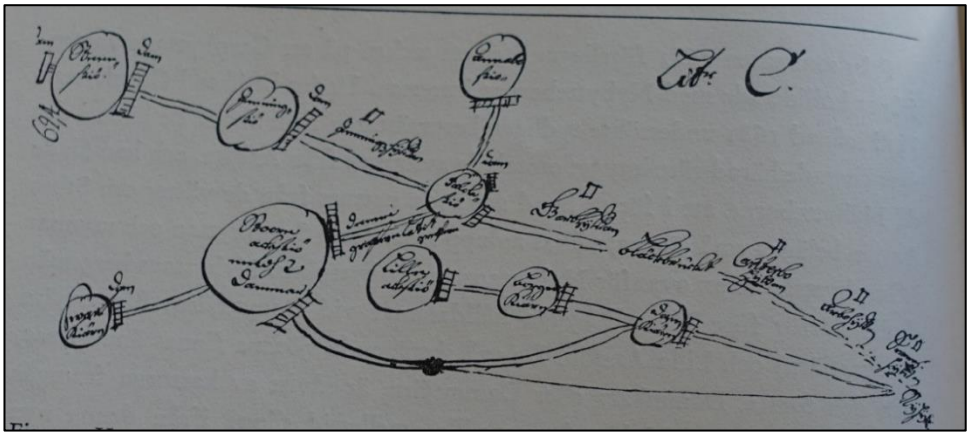

Figur 14. Kartskiss med vattendrag och dammar år 1681. De flesta av dammarna är regleringsdammar. Övre raden från vänster, Stensjön, Ymningsjö och Ymningshyttan. Dammvallen höger om Stensjö bör vara dammvallen L1980:6625.

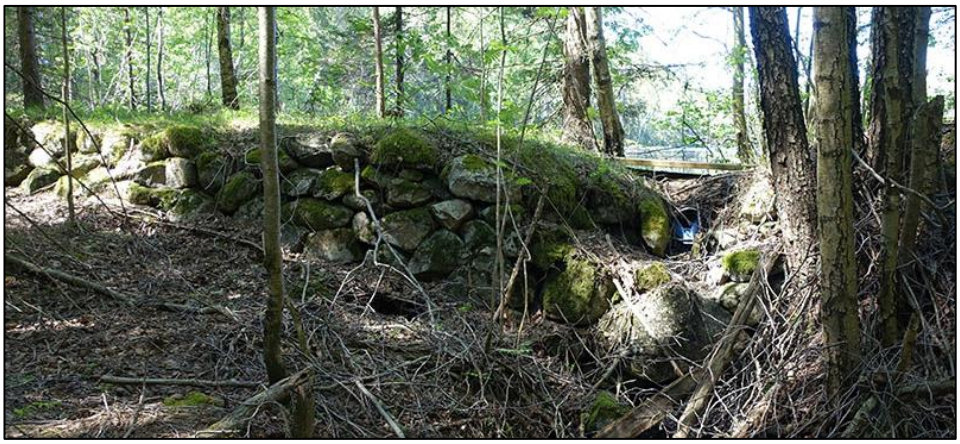

Figur 15. Dammvall L2021:3292 vid Lilla Dammsjön (damm 454), en regleringsdamm till Frösvidals hamrar.

Figur 16. Dammvall L2021:3293 vid Stora Dammsjön (damm 455), en regleringsdamm till Frösvidals hamrar.

Figur 17. Damm 181, Stora Axsjön.

Figur 18. Den nordöstra delen av dammvall L2021:1515, (damm 453, Lockhyttedammen).

Figur 19. Dammvallen L2021:3291 (damm 530, Kalltjärnen).

Hålldamm är ett äldre namn för regleringsdamm men enligt Svenskt vattenregister byggs både hålldammen och spegeldammen för att en vattenspegel ska bildas.

Figur 20. Kartan är från år 1688. Gården hette Hålldamm men det fanns troligen en hålldamm där damm 177, Västra Laxsjön är belägen idag.

Spegeldamm byggs för att en spegeldamm ska bildas. Vattnet bryter ljuset och speglar omgivningen. En spegeldamm kan även skapas för att förstora en vattenspegel i ett annars helt eller delvis torrlagd vattendrag.

Figur 21. Damm 621, Sköttsborgs damm.

Figur 22. Damm 153, Lekforsen f.d. kraftverksdamm. Dammen var tidigare en verksdamm men får numera ses som en spegeldamm.

Figur 23. Damm 202, Klockhammars kvarndamm i bakgrunden. Mellan 1660-talet och 1860-talet var dammen en verksdamm till en hammare (L1981:6379). Därefter byggdes kvarnen som syns till höger i bilden.

Dammbord

Figur 24. Damm 442, Kanslidammen. Här låg en såg på mitten av 1600-talet.

Figur 25. Nåldammen i Örebro.

Åtgärdade dammar. Här har dammen tagits bord helt eller delvis samt att stenar lagts i åfåran för att skapa ett mer naturligt flöde.

Figur 26. Damm 197, Stora Gårdsjön (nya dammen) åtgärdades år 2021.

Figur 27. Damm 623, Lassåna spegeldamm är numera riven och ån åtgärdad.

Figur 28. Damm 134, Multen (Mullhyttan), åtgärdad.

Figur 29. Damm 92 är åtgärdad. Det är lite kvar av dammvallen på båda sidorna.

Kanal

Inom Eskilstunaåns finns tre kanaler, Bergkanalen, Kanalen, Ålands kanal Kvismare kanal.

Bergkanalen finns inom Laxå tätort. En karta från år 1848 är ritad i blyerts och det står endast skog på området. På den odaterade häradsekonomiska kartan som bör vara från 1860-talet är området ritat som bergigt. Området där damm 94, Bergskanalens kraftverksintag i Laxå är beläget, låg inom området där laga skifte skedde år 1899. Det är en karta över alla ägor till Bjursnäs ¼ dels mantal och Lindåsen ¼ dels mantal. Området innefattar det som senare blir tätorten Laxå. Bergskanalen är med på kartan och den går genom Laxås centrala del. Den byggdes år 1881 av Laxå Bruks AB för att förse sulfitmassefabriken med mer kraft och den är cirka 1220 meter lång. Från början hette den Fabrikskanalen. På SGU-kartan från år 1883 är inte kanalen med men det beror på att årtalet är utgivningsåret. Den geologiska undersökningen utfördes mellan åren 1876–1879, vilket gör att det hela stämmer.

Den ekonomiska kartan från år 1955 visar inte på några stora förändringar. Berget som heter Midsommarberget, står som fritidsområdet och i norra delen strax norr om damm 94 finns en idrottsplats. På kartan från år 1980 har ett vattentorn tillkommit öster om damm 94. Delen där det idag är en stor parkeringsplats, leds vattnet under jord samt att motellet (nuvarande Rasta) är byggt. Numera används den södra delen nära E20 som bad, Midsommarbadet.

Figur 30. Bergkanalen.

Kanalen börjar vid sjön Tysslingen och avrinner söderut till Svartån. Avloppet reglerades åren 1863–1870 (vilket inte syns på två av kartorna gjorda mellan 1864–1875), varvid sjön sänktes och 1 000 hektar av slättmarken söder om sjön dikades ut och gjordes användbar för åkerbruk. I samband därmed grävdes en kanal från Tysslingen, vilken mynnar i Svartån vid Lindbacka.

Figur 31. Kanalen.

Figur 32. Delen av kanalen där damm 579, Tysslingen regleringsdamm finns.

Ålands kanal. Kanalen är grävd mellan Svartån och Laxån för att få mer vattenkraft till bruk och verkstäder. Laxå Bruks AB beställde arbetet som utfördes av från England inhyrda ryska krigsfångar under åren 1864–1866. Det var framför allt Valsverket som fick nytta av vattenkraften. Kanalen är 3 283 meter lång.

SGU-kartan från år **1883** visar den östra delen av kanalen. Först år **1904** görs en jord- och bergartskarta över området där västra delen av kanalen och gården Åland är belägna.

År **1955** visar att gården Åland är övergiven. Inga byggnader finns kvar och all åkermark är nedlagd. Kanalen har fått namnet Ålands kanal efter lägenhetsbebyggelsen Åland som legat intill kanalen.

Figur 33. Ålands kanal.

Kanalen i Svartå. Kartan från år 1955 visar att mycket har förändrats i Svartå. Nu finns en stor Järnindustri över ett stor området öster om vägen. Masugnen är fortfarande i drift. Kanalen är grävd, troligen var damm 118, Svartå verksdamm byggd. Fortfarande går det att ana den ursprungliga sträckningen av den västra ån men flera nya fåror är grävda. Järnvägen är förlängd och sträcker sig över hela industriområdet. Utmed huvudgatan ligger flera hus som troligen är arbetarbostäder. Det är möjlig att kraftverket är byggd då det går ett streck från damm 118 genom den byggnaden som finns kvar och sedan fortsätter till en byggnad intill Lill-Björken. På den ekonomiska kartan från år 1981 är det uppenbart att det är ett mindre kraftverk där det går ett turbinrör från damm 118 till kraftstationen. Industriområdet har krympt och finns endast kvar i den norra delen. Ett reningsverk är byggt intill kraftstationen och norr om fanns en bollplan som inte finns längre finns kvar. I och med att masugnen revs 1970 så flyttades planen till området norr om masugnspipan.

Figur 34. Kanalen vid damm 118, Svartå verksdamm.

Kvismare kanal. Kanalen är grävd mellan Almbro och Segersjö, där vattnet rinner ut i Hjälmaren. Arbetet påbörjades vid Hummelsta nära Odensbacken år 1879 och avslutade nära Almbro år 1885. Kanalen är 18,5 kilometer lång, är 17 meter bred och 2,5 m djup vid utloppet. Vid Kvismare järnvägsbro är djupet 1,5 meter. Avsikten med kanalen var att frigöra åkerjord och minska risken för översvämningar. Lantbruksprodukter transporterades på kanalen men i takt med att bilismen ökade avtog transporterna på kanalen. I början av 1950-talet upphördes all transport.

Figur 35. Fartyget Gustaf Lagerbjelke på Kvismare kanal vid Segersjö. Bildkälla: Örebro stadsarkiv.

Sluss

Inom Eskilstunaåns avrinningsområde finns en sluss och den är fortfarande är i bruk.

Örebro sluss invigdes 24 september 1888 i samband med att Örebro kanals invigning. Slussen nivåskillnad är 2 meter. Portarna byttes ut år 1939. Vid den senaste renoveringen åren 2008/2009 kompletterades slussen med delvis maskinell manövrering. Huset på Slussholmen blev bostad för slussvaktaren. Slussbron är en gång- och cykelbro som förbinder Svartåns norra och södra sida via slusskanalen och fördämningen.

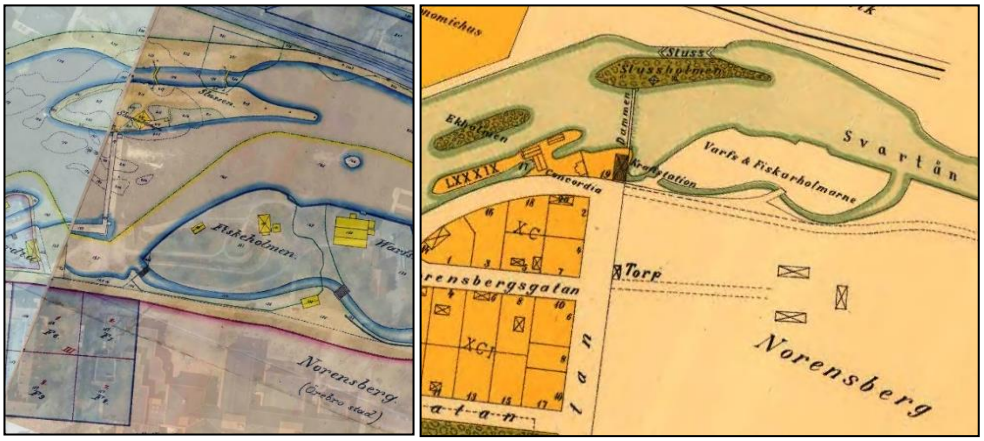

Figur 36. Kartor från åren 1899 och 1901 som visar att slussen är byggd.

Figur 37. Kanalen.

Lämningar som är vattenanknutna

De mänskliga aktiviteter som finns och har funnits i och intill vattenfallen i åar och bäckar är områdets kulturhistoria. Järnframställningen har haft stor betydelse i detta område då järnfyndigheter påträffades under medeltiden och framåt inom avrinningsområdet. För att kunna bygga timmerhus till dessa hyttor, hamrar och bostadshus behövdes sågar som sågade timret och för att få mat på bordet behövdes kvarnar. Kraftverken började producera el. All kraft för dessa aktiviteter togs från det forsande vattnet.

Järnframställning

Silverhytta, hytta/masugn och hammare

Ordet hytta används med två olika betydelser. Det ena är en smältugn för framställning av metaller eller glas. Men termen kan även avse ugn och omgivande byggnader och används då som benämning på järnbruk och glasbruk. En masugn är en schaktugn för framställning av smält råjärn genom reduktion av järnmalm med kol. Inom bergshantering är skillnaden mellan hytta och masugn att det förstnämnda kan avse en smältugn för inte nödvändigtvis just järnmalm, utan även koppar-, eller silvermalm. Vid en masugn kan däremot endast tillverkning av tackjärn ske.

Det har funnits två silverhyttor, 20 platser för hyttor/masugnar och 26 platser för hamrar inom Eskilstunaåns avrinninområde. Hyttor och hamrar har kommit och gått, byggts om och utökats för att sedan minska igen på flera av platserna. Det är svårt att säga exakta antalet hyttor och hamrar som funnits, därför räknas bara platsen. Här nedan kommer en kort presentation av de platser där järnframställning förekommit.

Silverhytta och kopparhytta

Det har funnits två silverhyttor och en kopparhytta inom Eskilstunaåns avrinningsområde.

En silverhytta har legat i Garphyttan. Inga synliga lämningar finns kvar efter den, inte heller finns det några kartor som visar var den legat. Uppgifter finns att Silververket nedlades på 1670-talet (Eriksson 1999:173 och 176).

En kopparhytta anlades vid platsen för Kanterboda masugn kring 1730-talet och cirka tio år senare nedlades den (Nachmansson & Hannerberg 1945:48).

Hyttan *L1981:2988* i Åkerby/Tjugesta i Glanshammar socken sägs ha varit en silverhytta. Malmen som bröts i Glanshammars silvergruva förädlades här. Hyttan nedlades enligt uppgift under 1500-talet. det finns en kulle på 20 meter i diameter som kan vara rester efter hyttan. I markytan samt i bäckfåran har enstaka slaggstycken påträffats.

Hytta och hammare

Nio platser/områden utmärker sig inom Eskilstunaåns avrinningsområde i Örebro län vad gäller järnframställning. Hyttor och hamrar har förekommit under flera hundra år, ibland tätt på varandra, ibland på flera platser men med gemensamt ägande. Det har även funnits kvarnar och sågar på dessa platser, en hänvisning finns till kapitlet kvarnar och sågar, för att hela den kompletta bilden av området ska framkomma.

De nio plaster/områden presenteras i bokstavsordning.

- Frösvidal – Bäcktorp / Bäckhammar
- Garphyttan, Kanterboda och Nyhammaren
- Hasselfors
- Karlslund – Snavlunda
- Klockhammar – Klockhyttan
- Lanna bruk
- Laxå bruk (Lilla Laxån, Stora Lassåna, Nyhammaren, Röfors, Holms hytta)
- Mullhyttan bruk
- Svartå bruk (Svartå övre hammare, Svartå nedre hammare, Björkhyttan

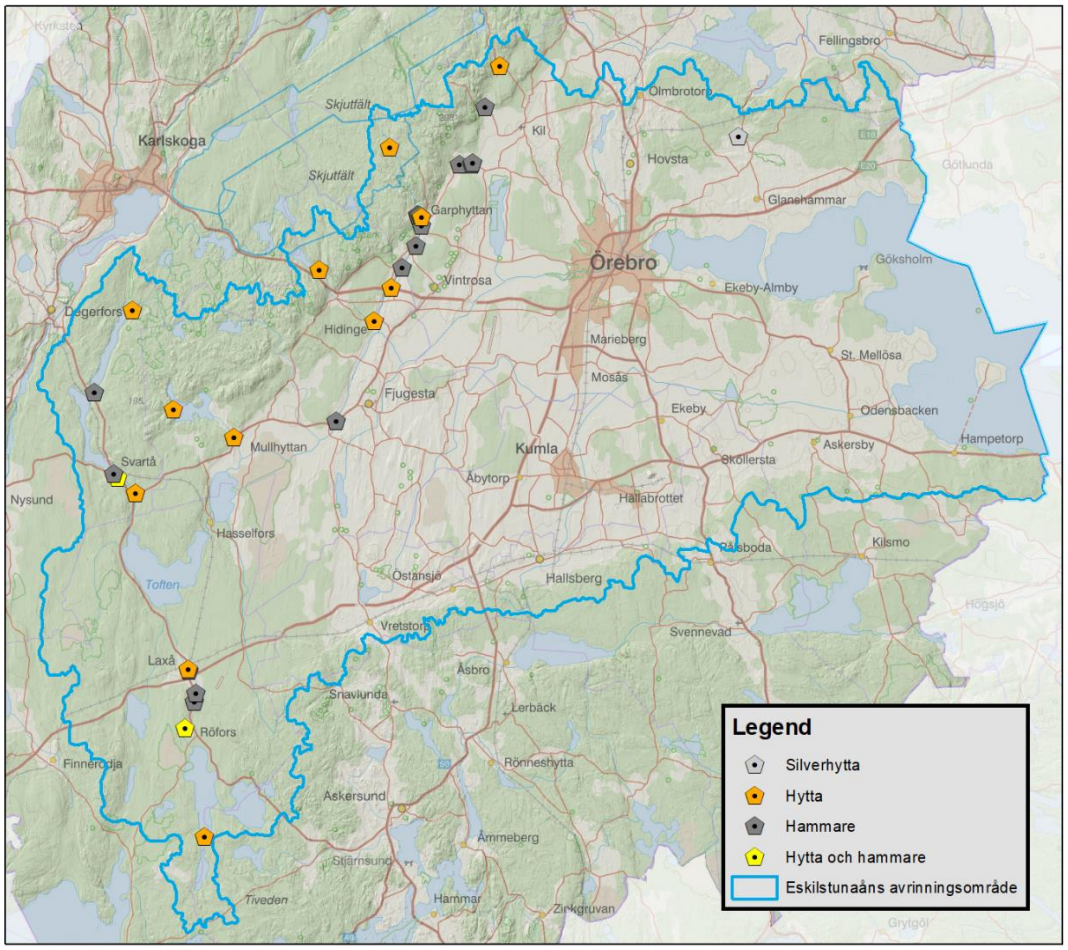

Figur 38. Hyttor och hammare inom Eskilstunaåns avrinningsområde.

Frösvidal – Bäcktorp/Bäckhammar

övre hammaren, hammarområde L1981:7558, Nedre hammaren, hammarområde L1981:6209 och hammaren L1981:6691 i Bäckhammar.

Det går inte att säga vilken av Frösvidals två hamrar som enligt historiska uppgifter anlades år 1663. Två hamrar omnämns inom Frösvidals frälse ägor i en relation över Leke- och Karlskoga bergslager år 1673 (Eriksson 1999:89). Äldsta kända skriftliga belägg för Frösvidal ”*frøswi*” är från år 1438. Enligt en förteckning över Örebro läns hamrar från år 1799 fanns två stångjärnshamrar upptagna i Frösvidal. Historiska uppgifter anger en nedläggningstid för Frösvidals hammare till år 1857 (Eriksson 1999:90).

Bäckhammars hammare anlades senast år 1707. Inga historiska uppgifter om hammaren som går under namnet Bäckhammar har gått att erhålla gällande ägoförhållanden eller uppkomst. Enligt de historiska uppgifterna om Frösvidals två hamrar förefaller inte denna hammare ha ingått under bruket (Eriksson 1999:90). Bäcktorp står under Frösvidal i husförhörslängderna från åren 1756–1765 och där bodde torpare. Under samma period finns rubriken Frösvidals smeder, Bäckhammaren, vilket bör betyda att hammaren lydde under Frösvidal.

Figur 39. Kartor från år 1674 och år 1688 visar att det fanns två hamrar vid Frösvidal.

Figur 40. Kartorna från år 1707 och 1724 visar att det fanns en hammare vid Bäckhammar.

Vid mitten av 1800-talet låg ett tröskverk där den Övre hammaren tidigare legat. En såg har legat nära Bäckhammars hammare enligt kartan från år 1724. Från andra halvan av 1800-talet låg en kvarn på platsen se s. 77.

Garphyttan, Kanterboda och Nyhammaren

Figur 41. Dammarna genom Garphyttan.

Garphyttan, hyttområde L1980:3885, hammarområde L1980:3829, Hammare/ smedja, L2021:3830, hammarområde L1980:3662, kemisk industri, L1980:4383. Kanterboda, hyttlämning L1980:3579 och Nyhammaren, hammar-område L1980:4446.

Garphyttan, Kanterboda och Nyhammaren är områden som vuxit upp kring Garp-hytteån. I utkanten av den norra delen av samhället Garphyttan låg den första hyttan, Garphyttan (*L1980:3885*). Äldsta skriftiga belägg för Garphyttan *Garpehyttan* är från år 1554.

På 1600-talet anlades ett Silververk på kronohemmanet Kanterbodas mark där bergsmanshemmanet Garphyttan användes som bostad för verkets arbetare. Kanterbohyttan anlades år 1620 nära bron vid dagens landsväg. Bleckbruket med dess hamrar anläggs därefter. Under en tid drevs Silververket och Bleckbruket parallellt. På 1670-talet nedlades Silververket. Nyhammarens stångjärnshammare anlades år 1685. Under slutet av 1600-talet fanns fyra plåthamrar utmed Garphytteån. En kopparhytta drevs under cirka tio år på 1720-talet och den anlades vid Kanterboda masugn. År 1765 startas ett Alunverk på samma plats där silververket legat. Strax därefter togs Kanterbohyttan ur drift. Alunverket var bara igång fram till år 1788. Från 1840-talet började sakta men säkert nedläggningen av Garphytte bruk fram till år 1909. Först nedlades en plåthammare, sedan en knipphammare, skär- och valsverk, spiksmedja, manufaktursmide och slutligen stångjärntillverkningen år 1909. En såg har legat nära landsvägen. På flera platser finns grundrester kvar efter de olika verksamheterna. Norr om dessa anläggningar har en kvarn legat där grundrester finns kvar som en del av grunden till en byggnad. Flera äldre byggnader finns också kvar. Fortfarande finns en metallindustri i Garphyttan.

Figur 42. Kartan från år 1674 visar hyttan i Garphyttan, bleckhamrarna och Kanterboda hytta. Kartan till höger från år 1694 visar Kanterbohyttan, hemmanet Kanterboda och hammaren vid Nyhammar kallad Nya hammarn.

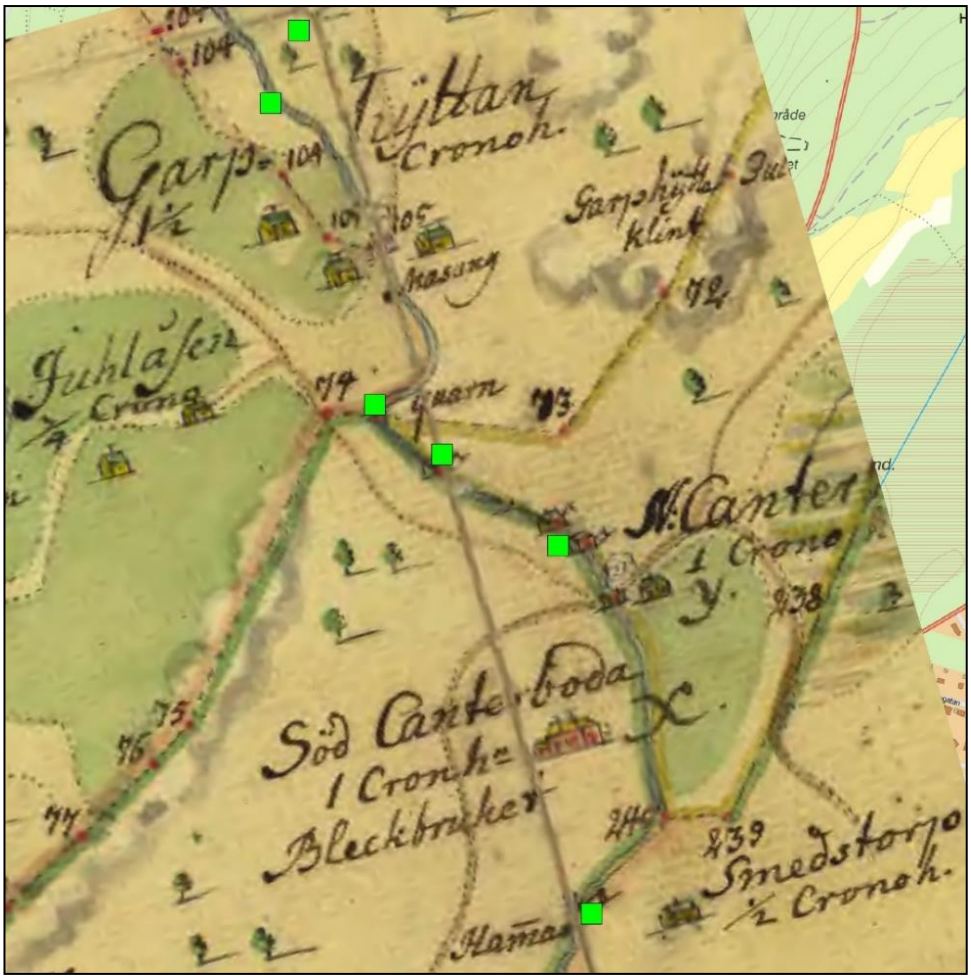

Figur 43. Karta från år 1707. Garphyttan, Kanterboda och Nyhammar med alla dammar utmärkta. I norr finns masugnen (Garphyttan), söder om låg en kvarn därefter finns tre hammarsymboler och vid landsvägen låg Kanterbohyttan. Hammaren vid Nyhammar fanns.

Figur 44, Del av Brelins karta. B = alunverk L1980:4383, H = såg L2021:1581 och I = Kanterboda hytta L1980:3579.

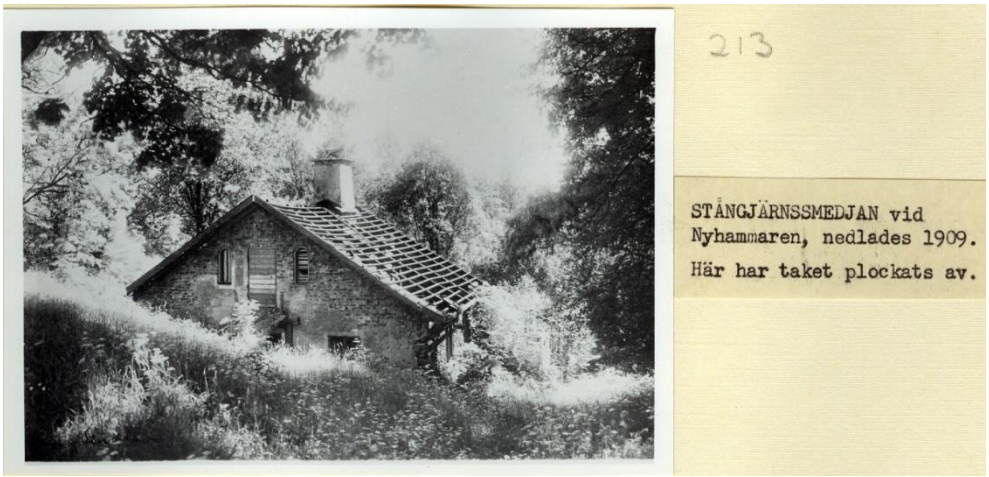

Figur 45. Foto: Garphyttans Industrimuseum.

Figur 46. Rest av stångjärnssmedjan ovan (L1980:4446).

En kvarn (L2021:1580) har legat vid damm 175, Garphyttan Vinkeldamm och vid damm 173 Garphytte sågdamm låg en såg (L2021:1581), se sidan 78.

Hasselfors

Övre hammaren L2021:1457, Nedre hammaren L2021:1456 och hyttområde L1981:8671.

Melker Falkenberg den yngre beviljas privilegium för en hammare vid forsen mellan sjöarna Toften och Teen år 1671. Efter Melker den yngres död år 1676 beviljas hans syskon Henrik och Maria tillstånd att bygga ännu en hammare vid samma fors (hasselforsbyalag).

År 1849 får bröderna Gustav och Claes Wachtmeister privilegium för att anlägga en tackjärnshytta och år 1850 kommer produktionen av stångjärn igång. En ny större smedja byggs vid nedre fallet år 1855. Godset förblir oskiftat och drivs av arvingar fram till år 1874 då familjebolaget Hasselfors Bruk bildas. Produktion av bränntorv för vällugnarna i smedjorna utökades år 1875, vilket var en förutsättning för fortsatt smide. År 1880 börjar en period med svårare avsättningsförhållanden för lancashirejärnet då modernare tillverkningsmetoder börjar konkurrerar ut metoden. Produktionen av tackjärn berördes dock inte då det gick att säljas på öppna marknaden. Landets första torvfabrik uppförs i Porla år 1889 och år 1898 anläggs en fabrik i Stockås. Den första kraftstationen anläggs vid det övre fallet år 1898, även ett mindre sågverk fanns vid fallet (hasselforsbyalag).

Vid sekelskiftet byggs brukets lantbruk ut (Bålby och Träntorp) och blir en viktig del av brukets totala verksamhet. Smidesverksamheten läggs ned år 1906 efter 235 års produktion. År 1909 står en ny ångsåg klar som låg strax ovanför övre fallet. Masugnen läggs ned år 1914. Därefter förändras Hasselfors bruk från ett järnbruk till en dominerande skogs- och träindustri, där även jordbruk och torvindustri ingår. Mellan åren 1911 och 1974 utökade Hasselfors Bruk sitt skogsinnehav och blev Närkes största bolagsskogsägare. Under 1970–80-talen stärker Hasselfors Bruk genom uppköp av företag i andra branscher. År 1995 köper Assi Domän hela Hasselforskoncernen (hasselforsbyalag).

Figur 47. Kartan från år 1681 visar de två hamrarna vid Hasselfors.

Figur 48. Kartan från år 1688 visar endast en hammare, en kvarn har tillkommit.

Figur 49. I förgrunden, den nedre hammaren. Bilden från Brandförsvar i Hasselbacken, en tillbakablick. 2016.

Figur 50. Byggnaden av slaggtegel finns kvar.

En kvarnbyggnad finns kvar (L2021:1458) samt rester efter en såg intill ån (L2021:1459).

Karlslund/Snavlunda

Borrverk, industri övrig, L1980:5844, Hammare (Snavlunda), L1980:5862 och hammarområde (Älgskogen) L1980:6097

Området ligger på gränsen mellan Örebro stad och ett åkerlandskap. Här har folk bott sedan järnåldern, vilket de gravar som funnits på båda sidor om Svartån visar. Även namnen tyder på bebyggelse under järnåldern. Det finns många skriftliga belägg från 1200- och 1300-talen för gårdarna/byarna inom närområdet. Gården Snavlunda har legat på minst tre olika platser från andra halvan av 1600-talet till idag. Med säkerhet har en kvarn funnits inom närområdet sedan slutet av 1400-talet. Även en såg har funnits intill ån. Gården Älgskog har också legat intill ån där även dess hammare låg. På den södra stranden låg Snavlundas hammare. På 1660-talet förlades en del av gevärsfaktoriets anläggningar till Snavlunda ett stycke nedströms dess hammare. Idag går det att se flera grunder efter de olika aktiviteterna. Två kvarnbyggnader finns kvar, även krogbyggnaden som ligger intill ån finns kvar. Den yngsta kvarnen är numera ett museum. Det finns vandringsstigar utmed båda sidor av Svartån. Kraftstationen byggdes i slutet av 1890-talet och fortfarande i bruk. Området ligger inom Karlslunds kulturreservat.

Örebro Gevärsfaktori anlades av kronan år 1615 där Casten Otter var faktor mellan åren 1631–1654 (Klingnéus 1997). Uppgifter finns att det var redan från år 1626 som han blev faktor vid Örebro gevärsfaktori. Han anlade år 1648 en stångjärnshammare invid Snavlundafallen och erhöll Snavlunda kvarn som förläning år 1651 av drottning Kristina samt köpte skattehemmanet Snavlunda år 1653 (Waldén 1936:79). Waldén skriver att en del av gevärsfaktoriets anläggningar förlades till Snavlunda på 1660-talet. Casten Otter (1589–1657) bosatte sig i Örebro år 1624. År 1652 donerades Älskogen till Magnus Gabriel de la Gardie, som året därpå sålde egendomen till Casten Ottar. Han anlade troligen Älgskogs hammare. Vid reduktionen indrogs gården till Kronan. Snavlunda hammare tycks under 1600-talet ha haft ett präktigt corps-de-logi. Detta var beläget på södra åstranden i Ånsta socken (Waldén 1936:47). Casten Ottar innehade Älgskogen och Snavlunda med tillhörande hamrar och kvarnar. Om uppgifterna ovan stämmer bör det vara Snavlunda hammare som anlades först av de två hamrarna år 1648, då Otter köpte Älgskogen år 1652.

Figur 51. Snavlunda 18-ÅNS-9. Centralt i södra delen är Snavlundas gårdstomt (A) L2021:2997 och Söder om är en kvarn (L2021:3005) och en damm.

Figur 52. Rester efter Älgskogens hammare L1980:6097 eller rest av dammvall/bro.

Figur 53. Odaterad karta (Snavlunda 18-ÅNS-10). Centralt i kartan är Älskogs hammare utritad samt hemmanet. En bro/dammvall går över ån. Söder om är Snavlunda hammares hemmans läge (A). I högra hörnet är en kronokvarn, äldsta läget för Övre kvarnen.

Figur 54. En stenvalvsbro intill Övre kvarngrunden (L2021:2999).

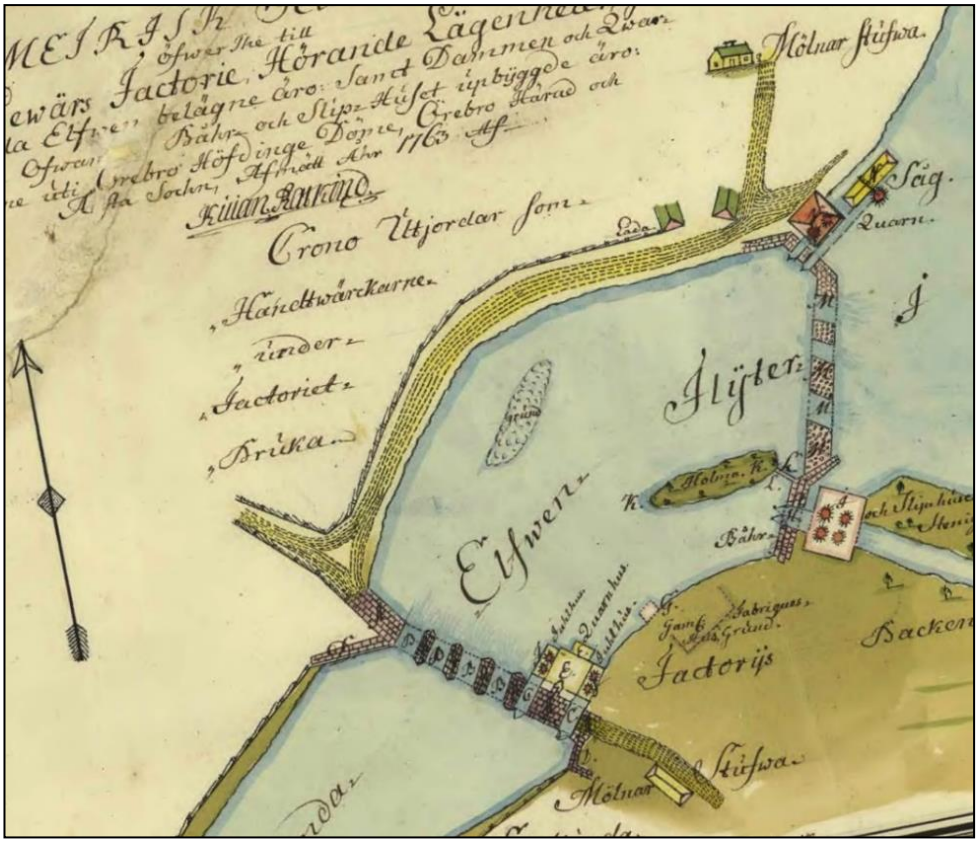

Figur 55. Karta från år 1763 som visar Nedre kvarnen och sågen invid åns norra strand (L2021:3005). Mitt emot, på den södra stranden är borrverket (L1980:5844). Vid dammen/bron låg den Övre kvarnen (L2021:2999). Mellan borrverket och kvarnen fanns den ”gamla fabrikshusgrunden” (L1980:5844).

Figur 56. Rester efter ett bränneri som kan ha använt delar borrare-verkets grund (L1980:5844).

Här har funnits kvarnar och såg samt benstamp, se sidorna 83-84.

Klockhammar-Klockhyttan

Klockarehyttan, hyttområde L1981:6375, Övre hammaren, hammarområde L1981:6432, Nedre hammaren, hammarområde L1981:6379 och Dalbohammaren, hammare/smedja L1981:5846.

Klockhammar manufakturverk anlades cirka 1640–43 och år 1660 priviligierades ytterligare en hammare. Vid Lekebergslagens ting på Lekhyttan år 1664 skattlades den nya och mellersta Klockarhyttedammen. Två hamrar erhöll privilegium år 1738 men redan år 1799 finns en uppgift att Klockhammar bara har en stångjärnssmedja kvar samt två härdar. En knip- och en spikhammare erhöll tillstånd att få anläggas av Bergskollegium år 1804. Manufakturverket ska ha flyttat till Frösvidal mellan åren 1811 och 1820. Det finns inga historiska uppgifter att finna gällande nedläggningen för sista stångjärnshammaren men det borde dock ha lagts ned innan 1800-talet mitt (Eriksson 1999:108).

Figur 57. Karta från år 1688. Klockarhyttan L1981:6375 är utritad med en hyttsymbol. Norr om låg en hammare (är inte registrerad i Fornsök) och hammarsymbolen söder om hyttan är den Övre hammaren L1981:6432.

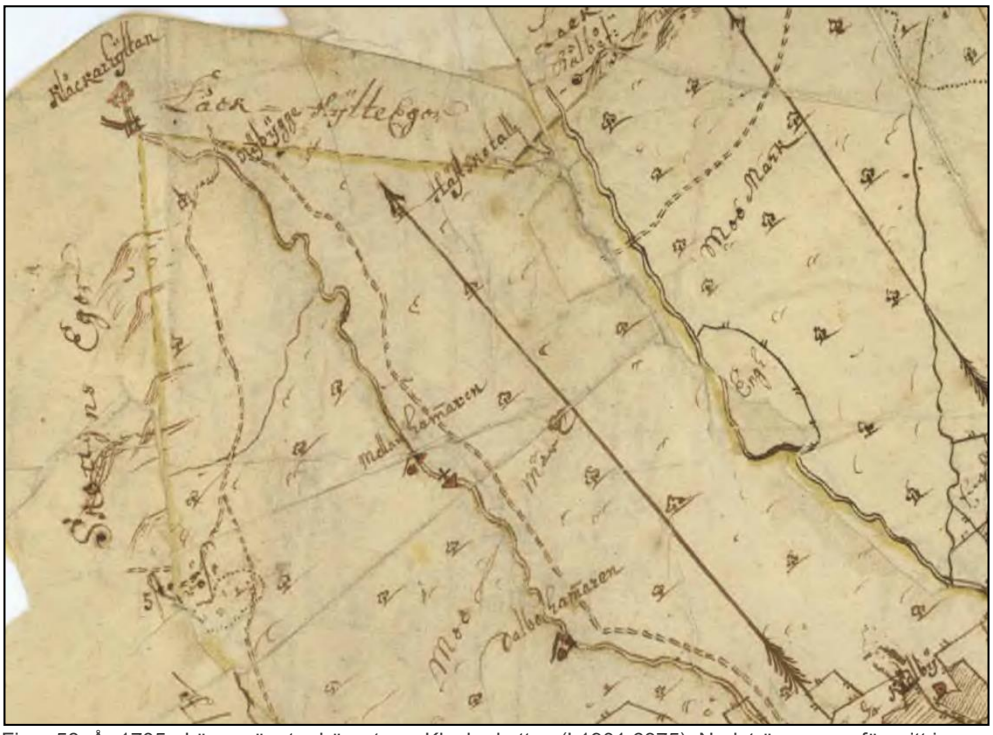

Figur 58. År 1705. I övre vänstra hörnet syn Klockarhyttan (L1901:6375). Nedströms, ungefär mitt i kartan är en hammarsymbol samt namnet Mellan hammaren (L1981:6379). På andra kartor kallades denna hammare för Nedre hammaren. Ned till i mitten står det Dalbohammaren (L1981:5846).

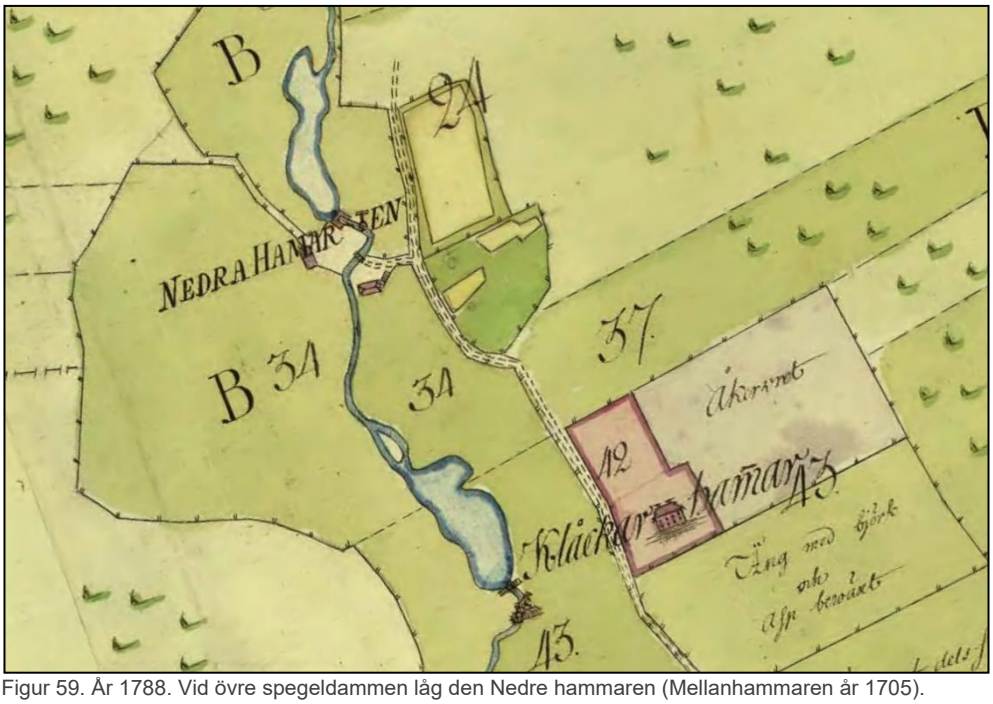

Figur 59. År 1788. Vid övre spegeldammen låg den Nedre hammaren (Mellanhammaren år 1705).

Här har funnits såg och kvarn, se sidan 85.

Lanna bruk

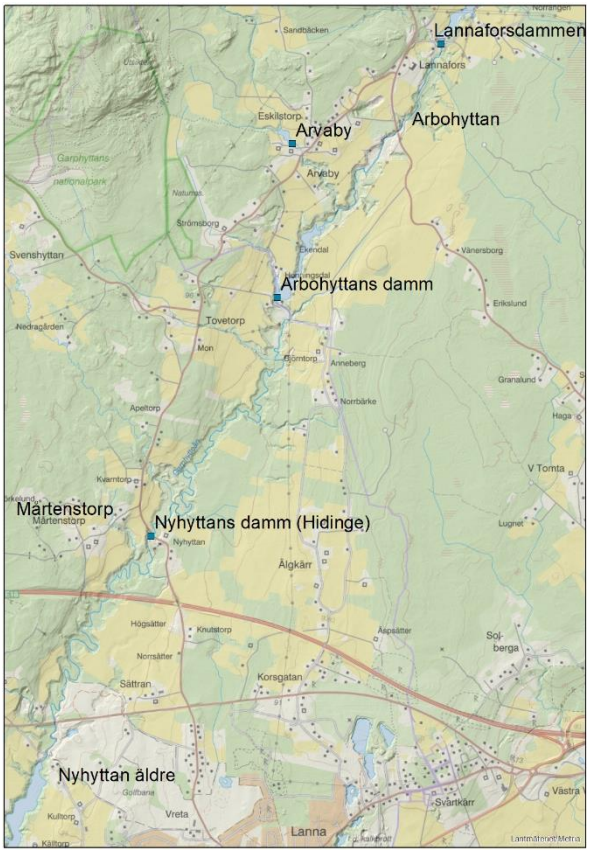

Figur 60. Lanna bruk med flera hyttområden.

Lannafors övre/Pölseboda hammare L1980:5599, Arbohyttan L1980:5072, Lannafors nedre hammarområde L1980:4949 och Nyhyttan hyttområde L1981:6152, Mårtenstorp hyttlämning L1981:5255, Nyhyttan nära Nysätter hyttlämning L1981:6151.

Genom Garphytteån går sockengränsen mellan Vintrosa och Tysslinge. Äldsta skriftliga belägg för Pölseboda är *Polseboda* från år 1549, Backetomta skrivs *Backatompta* år 1650. Tovetorp finns inte med i ortnamnsregistret. Äldsta skriftliga belägg för Stuguberg är *Stuguberg* från år 1660 och för Lannafors, *lannaforssen* från år 1486. Äldsta säkra skriftliga belägg för Kvarntorp *Quarnetorp* från

år 1555 och för Nyhyttan, *Nyhytton* från år 1544.

Pölseboda hammare anlades år 1646 då tillstånd gavs att bygga *uti Pölseboda ström i Tysslinge socken*. Lannafors hammare priviligierades år 1649, osäkerhet råder om det är den Övre eller Nedre hammaren som åsyftas (Eriksson 1999:191). Enligt äldsta kartan från år 1674 kan det vara Övre Lannafors som åsyftas. Det är dock enda gången som platsen benämns Lanna fors på 1600-talskartorna. Enligt övriga 1600-tals kartor är detta Pölseboda hammare (L1980:5599).

Mellan åren 1813 och 1816 finns en uppgift att anläggningarna vid Garphytte bruk i Tysslinge socken och Lannafors en kort tid stod under gemensam ledning (Eriksson 1999:191).

Övre Lannafors är upptagen i Bergkollegii, huvudbok över ämnessmidet år 1815. Någon gång därefter lades hammaren ned men den bör ha funnits kvar år 1819 då den är utsatt på en rågångskarta över bland annat Pölseboda.

Husförhörslängderna säger en hel del om och när hammaren är i bruk. Fram till och med år 1835 står det Övra Lannafors och mellan åren 1836 och 1850 står det Övra Lannafors bruk. Flera titlar förekommer som har med järnsmide, till exempel fanns många mästersvennar. Hammarsmedmästaren Olof Bråte född år 1786 är skriven på Lannafors Övre till år 1826 då han flyttar till Lerbäck. Klensmeden Enok Kling kom till Övre Lannafors år 1828 och står som klensmed till och med år 1845. Mellan åren 1846–1855 står han som brukssmed. Från och med år 1856 står han som smed fram till år 1870 då han flyttar. Under denna period står Carl Nyström som f.d. hammarmästare, han tycks ha blivit torpare. Hammaren vid Övre Lannafors bör ha funnits fram till åtminstone år 1845 då det är sista året klensmed förekommer. Titeln brukssmed är en bredare titel. Mästersvennen Anders Peter Wennerström född år 1823 och inflyttad år 1848, flyttar till Garphyttan 1849. Men det är mycket möjligt att en hammare var igång i Övra Lannafors fram till år 1855.

Dammen vid Tovetorp/Tyskland heter Arbohyttans damm, vilket är missvisande då Arbohyttan låg cirka 600 meter söder om Lannafors övre.

Martinhyttan omnämns år 1437 i ett pergamentbrev och år 1554 är Nyhyttan med i en bergskattelängd. Tillstånd gavs att bygga yngre Nyhyttan i början av 1600-talet och år 1642 omnämns hyttan i ett privilegiebrev (Eriksson 1999:64). Om Martinhyttan och Mårtenstorps hytta är samma hytta går inte att säga då den medeltida hyttan med namnet *Martinhytto* som omnämns år 1437 inte närmare har lokaliserats än till att ha leget i Örebro härad (Eriksson 199:65).

Nyhyttans placering är komplicerat. Det finns tre platser registrerade i Fornreg för Nyhyttans placering (Eriksson 1999:72). Den äldsta Nyhyttan ska vara *L1981:5255* där slagg har påträffats inom Mårtentorps bytomt cirka 100 meter sydväst om närmsta vattendrag. Nachmansson och Hannerberg finner det troligt att denna plats övergavs efter några få år då hyttan placerades vid Nyhyttan cirka 1,5 km sydsydväst om *L1981: 5255*. Där intill Garphytteåns östra strand finns slagg i marken (*L1981:6151*). För dessa två platser finns inga kartor som bekräftar att en hytta legat på plasterna, vilket inte är konstig då det inte finns några kartor från 1500-talet. Nyhyttan omnämns i en bergskattelängd år 1554 och hyttan flyttas norrut på 1590-talet (Eriksson 1999:72). De två 1688 års kartor visar en fjärde placering för Nyhyttan och det är en bit norr om där ån från Svenshyttan mynnar ut i Garphytteån. Det finns ingen anteckning om slaggförekomst i den trakten. Från år 1707 finns kartbelägg för Nyhyttan på denna plats L1981:6152. Nyhyttan nedlades år 1803 (Eriksson 1999:65).

Figur 61. Vänstra kartan är från år 1674 och den visar Mårtentorps hytta. Den övre högra kartan är från år 1688 och visar Lanne och en hammarsymbol som borde vara Pölseboda hammare.

Figur 62. Kartor från 1688, från norr till söder: Pölsebo hammare, Abrohyttan, Lannafors nedre hammare. Hyttan sedermera Nyhyttan är endast med på den vänstra kartan.

Lanne med hammarsymbolen på kartan över Tångeråsa socken från år 1688 borde vara Nedre Lannafors hammare vid jämförelse var Svenshyttan ligger. Ingen hammarsymbol finns på den platsen enligt kartan från år 1674. På kartan över hela Närke, också från år 1688 finns en hammarsymbol vid Pölsebo som borde vara Övre Lannafors hammare. Den andra hammarsymbolen är utritad på samma plats som kartan från år 1688, vilket gör att det borde vara Nedre Lannafors hammare.

Arbohyttan är med på alla tre kartor. På kartan från år 1674 tycks den ligga söder om ån som kommer från Svenshyttan. På de två andra kartorna är hyttsymbolen utritad norr om den ån. Hyttan ligger dock i linje med Mårtenstorp på alla tre kartorna. Enligt 1707 års karta låg Nyhyttan, som den nu heter, söder om ån som kommer från Svenshyttan.

Har hyttan först legat söder om Nyhyttan och då med namnet Mårtenshyttan och sedan flyttats hit med namnet Nyhyttan?

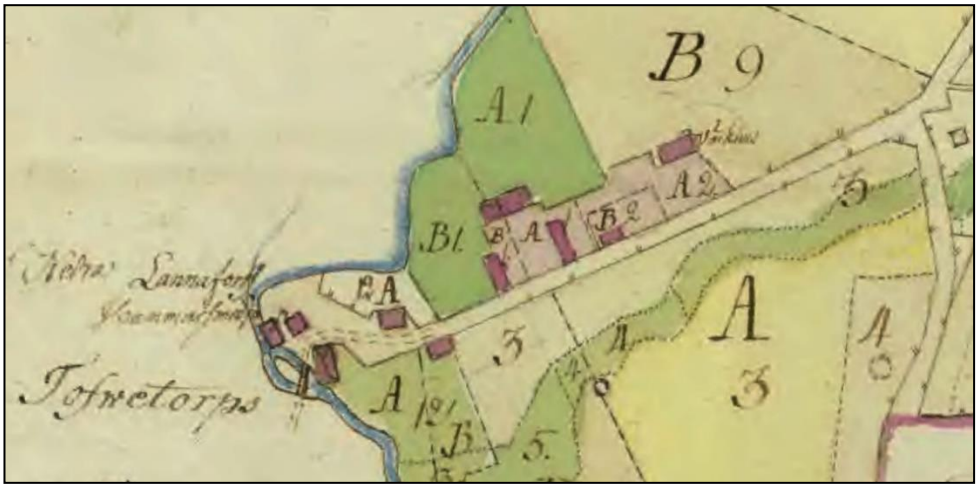

Figur 63. Karta från år 1792. Nedra Lannefors hammare låg intill ån. Öster om låg byn Stuguberg.

Figur 64. Rest efter Lannafors övre hammaren L1980:5599.

Laxå bruk

Laxå bruk, Lilla Laxån, Lilla Lassåna, hyttområde L2021:1587, hammare/smedja L2021:1749, Stora Lassåna, hammarområde L1981:7865, Nyhammaren, hammarområde L2021:1594, Röfors, Laxå bruk, hytt- och hammarområde L1981:7099 och Holms hytta, hyttområde L1981:7151.

Figur 65. Dammar från Laxå och söderut.

Från norr till söder:

Valsverk (ej nummer)

Lassåna hytta, gamla bruket Lilla Laxå, hyttområde L2021:1587
Hammare/smedja, L2021:1749

Stora Lassåna hammare, hammarområde L1981:7865

Nyhammaren, hammarområde L2021:1594

Röfors – Laxå bruk, hytt- och hammarområde L1981:7099

Holms hytta, hyttområde L1981:7151

Figur 66. Kartorna från åren 1688 och 1688 från Lassåna masugn till Hålldammen.

Valsverket. Ett valsverk byggdes i mitten 1800-talet och det lades ned år 1941. ESAB köpte lokalerna. Idag finns ett stort industrikomplex intill Laxåns västra strand.

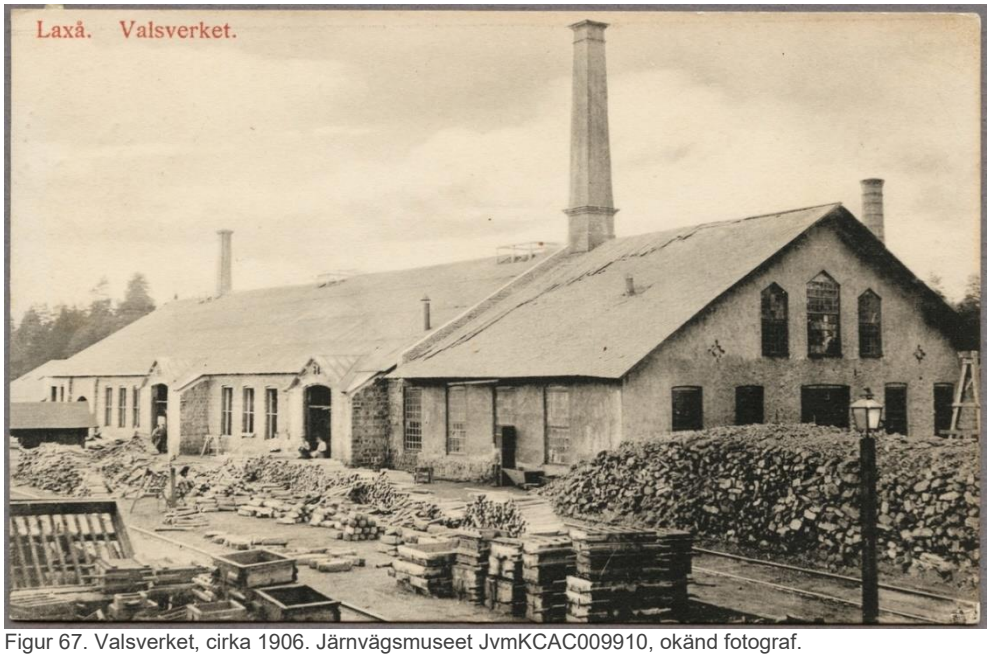

Figur 67. Valsverket, cirka 1906. Järnvägsmuseet JvmKCAC009910, okänd fotograf.

Sulfitendammen. Här har Gamla bruket legat (L2021:1587). Lassåna masugn och hammare (L2021:1749) anlades på mitten av 1600-talet. Även en såg (L2021:1750) har funnits här. Kartor från andra halvan av 1700-talet visar att masugnen var nedlagd, även hammaren och sågen. Området där de legat kallades för Gamla masugnsplats till Laxå eller Gamla bruket. En spikfabrik byggs på platsen vid mitten av 1800-talet. Ingen bebyggelse finns intill åns västra sida där masugnen legat. På den östra sidan ån finns fortfarande ett stort industriområde.

Äldsta skriftliga belägg är *Lassåhna* från år 1529. Anders Henrikeson Boij anlade Lassåna masugn (privilegium 3 augusti 1657) strax söder om den Falkenbergska gården samt en hammare invid masugnen (privilegium 14 oktober 1659). En liten knipphammare byggdes för verkets egna behov vid masugnsdammen (Riksarkivet, *Anders Henrikeson Boij, urn:sbl:17875, Svenskt biografiskt lexikon, hämtad 2021-01-10*). Hammaren anlades år 1659. Det finns inga kartor som visar att det har funnits en gård norr om masugnen.

Figur 68. Den odaterade kartan som troligen är från 1685.

Figur 69. Karta från år 1793 visar var Gamla bruket legat. Namnet Gamla bruket finns kvar på en karta från år 1816.

Dammen vid E20 (Laxå).

Figur 70. Kartor från åren 1816 och 1899. Den gula kvadraten är damm 92, dammen vid E20 (Laxå) och intill har Lilla Laxåns tegelbruk L2021:1588 legat.

Hemgårdsdammen. Lilla Laxån / Lilla Lassåna omtalas år 1554 som ett litet hemman med en tullkvarn, som landshövding Melker Falkenberg till Bålby år 1624 tillbytte sig av kronan (Projekt Runeberg 1948:916). Lassåna bruks äldsta skriftliga belägg *Laszåån* är från 1587 (Ortnamnsregistret). Detta bör gälla Lilla Laxån (Lilla Lassåna). Stora Lassåna byggdes år 1685. Namnet Laxå har ursprungligen avsett själva ån där äldsta skriftliga belägg *Lassåhna* är från år 1529. Förleden är troligen svenska dialekters *lad* ´hög, stapel, vägbank´ e.d., möjligen åsyftande en vägbank, där Eriksgatan passerade ån.

I början av 1900-talet ordnade Laxå bruks dåvarande disponent Carl Sahlin ett litet museum inrymd i Laxå herrgårds västra flygelbyggnaden uppförd år 1819. Det blev ett tekniskt museum i miniatyr. År 1913 byggdes ett hus strax intill museet där Laxå bruksarkiv har förvarats. Laxå herrgård även kallad Lilla Lassåna revs och åren 1915–16 uppfördes nuvarande Hemgården i typisk renässansstil. Byggnaden har kvar sin ursprungliga exteriör. Hemgården användes som vilohem. Den äldre herrgården var uppförd år 1780 och ursprungligen ett envånings trähus med brutet tak.

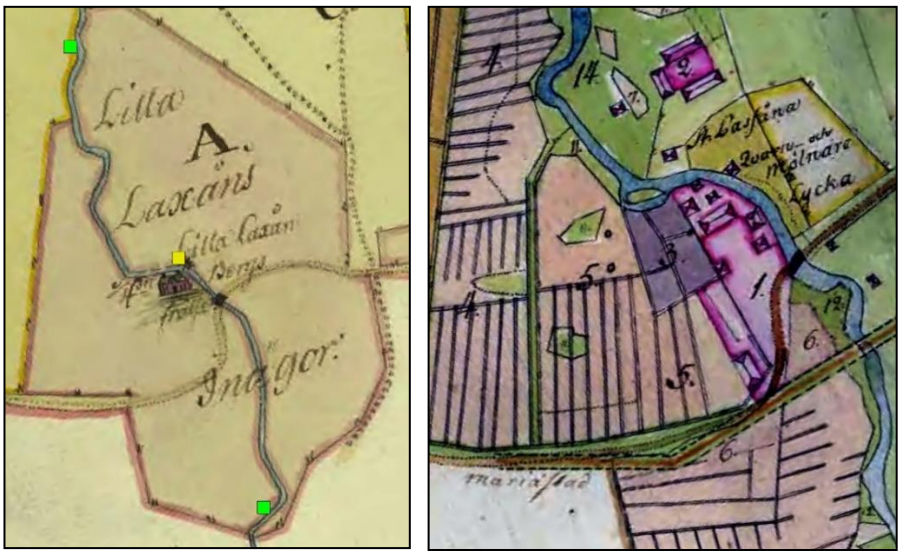

Figur 71. Kartor från åren 1783 och 1787. Lilla Laxån äger kvarnen år 1783 och år 1787 är den uppköpt av Stora Lassåna (Stora Laxån)

Smeddammen. Anders Henrikeson Boij (död år 1668) ingick år 1642 kompanjonskap med faktorn i Arboga Anders Nilsson, som anlagt Snavlunda masugn och Kårbergs hammare i Snavlunda socken. Anders Boij skapade ett nytt centrum för den nya bruksrörelsen vid Svartåns biflod Laxån. Stora Lassåna hammare fick privilegium år 1659. Röfors hammare fick privilegium redan år 1643 (Riksarkivet Anders Boij). Anton Boij (född år 1631) övertog Tivedsbruken efter faderns död år 1688. Han anlade bland annat en kniphammare vid Stora Lassåna, priviligierad år 1699. Tillverkningssiffrorna för åren 1683–94, som blivit bevarade, visa en jämn och stigande produktion på Stora Lassånas båda hamrar belöpte därav cirka 1,200 skeppund (Riksarkivet, Anton von Boij).

Vid Anton von Boijs död år 1710 var hans bo konkursmässigt, rykten säger att en son spenderade mycket pengar. Det blev bittra och långdragna rättegångstvister mellan arvingarna och kreditorerna skiftades de många bruken på flera händer. Det stora brukskomplexet sönderföll i smärre företag (Riksarkivet, Anton von Boij).

Stora Lassåna herrgård byggdes år 1685 i karolinsk stil. Det var Anton Boij som lät bygga herrgården som representativt boställe. Byggnaden är utvändigt förändrad efter en ombyggnad i början av 1900-talet. Gårdsbilden med fyra flygelbyggnader är intakt. Under 1900-talet har flera restaureringar genomförts, där bland annat de unika takmålningarna frilagts. Rumsindelningen är fortfarande karolinsk och bevarad sedan år 1685.

Figur 72. Karta från år 1807 visar Stora Lassåna. Den gröna kvadraten är damm 87, Smeddammen (Lassåna övre reglerdamm). Två byggnader ligger intill åns stränder (L1981:7865). Den vinkelbyggda ekonomibyggnaden finns kvar idag.

Figur 73. Rester efter hammargrunden intill åns östra sida (L1981:7865).

Figur 74. Nedre bilden: rester efter hammargrunden på åns västra sida.

Figur 75. Vinkelbyggnaden som finns med på kartan från år 1807 och har en vindflöjel från år 1712.

Nyhammaren damm. Äldsta kartan från år 1674 visar del av Närke där ån Laxån är utritad. Även landsvägen mellan Bodarna och Viby krog är med. Två kartor är från år 1688. Den ena är över landskapet Närke där ån är utritad samt den äldre landsvägen. Stora Lassån finns också med och söder om bebyggelsen

låg två hamrar varav den södra kan ha legat vid damm 86, Nyhammaren damm (Laxå). Den andra kartan är över Viby härad. Den öst-västliga landsvägen finns med samt Lassån som är utritad som en herrgård. Även på den här kartan fanns två hamrar söder om gården.

Figur 76. Karta från år 1807 visar att dammvallen L2021:249 fanns samt även hammaren L2021:1594.

Fördärvet damm. Enligt den odaterade häradsekonomiska kartan, troligen från 1860-talet låg en såg och kvarn här samt byggnader öster om vägen. En hålldamm har bildats. Även på SGU-kartan från år 1883 finns en kvarnsymbol och en sågsymbol. De tycks ha legat på den östra sidan av ån, se även sidorna 88-90.

Figur 77. Karta från år 1807. Den gula kvadraten är damm 85, Fördärvet damm.

Figur 78. Karta från år 1778 visar hammarens läge.

Laxå bruk (Röfors). Ett råmärke på häradsgränsen omnämns som *Röda forssen i Lassåhn* år 1529 och år 1656 omnämns *Rööforse hammare* (Ortnamnsregistret). En hammare byggdes i forsen där Anders Henrikeson Boij och Anders Nilsson stod som ägare. År 1643 fick de sex års frihet från hammarskatten genom ett privilegiebrev från Drottning Kristina. Efter fyra år avled Anders Nilsson. Boij löste ut änkan och fortsatte att expandera verksamheten med ett stort antal fastigheter för att trygga skogstillgången. Sonen Anton Boij övertog verksamheten efter faderns död år 1668 och även han utökade verksamheten. Han var bland annat inblandad i att Ramundeboda kyrka byggdes som blev klar år 1688. Under 1680-talet byggdes även Stora Lassåna som en karolinsk bruksherrgård (Ljungqvist 2007:10–11). År 1659 priviligierades en kniphammare vid Röfors (Ljungqvist 2007:31).

Anton Boij dör år 1710. Han ägde vid sin död Markebäcks masugn, *Röfors hammare med två härdar*, Lassånas två stångjärnshamrar med fyra härdar, Lassåna masugn, Brattfors med en hammare och två härdar, Holms masugn, Aspa och Algrena med två hamrar och fyra härdar, Igelbäckens masugn, Åboholms masugn med en hammare och två härdar, Forsviks två hamrar och fyra härdar samt Granviks masugn. Egendomen delades upp efter hans död. *Lilla Lassåna som bestod av Röfors och Brattfors bruk* samt Holms och Markebäcks masugnar plus en hel del hemman tillföll generalen och friherren Anders Lagercrona på Dävö i Västmanland. Han bodde endast sporadiskt på Lilla Lassåna (Ljungqvist 2007: 11).

År 1771 blev Fredrik Wrangel född år 1719 ensam ägare av Laxå bruk. Vid den tiden bestod Laxå (Lilla Laxån eller Lilla Lassåna) av Holms masugn, Brattfors bruk med två härdar, Röfors bruk med en härd, Nyhytte och Garpa gruvor. Kvarnen vid Laxå (Lilla Lassåna) och husbehovssågen vid Oxhult ingick i Laxå/Lilla Lassåna. Aspa kvarn var utarrenderad. Bergsfogden Elias Strokirk köpte bruket år 1787 (Ljungqvist 2007: 11).

Dammen vid Röfors byggdes om år 1802. Elias Strokirk hade planer på att flytta Holms masugn till Röfors. Under våren år 1812 kom arbeten på hyttan igång och samma år stod den färdig att tas i bruk. Gjutgods började tillverkas här år 1813 (Nisser 1971:76 ff).

Smidet vid Brattfors bruk lades ned år 1823 eftersom smedjan i Röfors hade byggts om. Årsproduktionen blev nu 5 500 skeppund stångjärn. Carl Cassel som övertog bruket efter Elias Strokirk år 1811, dör år 1834. Hans hustru Vivica Strokirk övertog ledningen av Laxå bruk till år 1840 då sonen Victor Cassel övertog ledningen (Ljungqvist 2007: 12). År 1872 bildades Laxå Bruks AB. Brukspatron Carl C:son Lindberg var ägare till Karlsdals bruk när han

tillträdde som disponent för Laxå Bruk AB år 1884. År 1886 köpte Laxå bruk Karlsdals bruk och år 1893 köptes Stora Lassåna av Degerfors AB. Laxå bruk utökade sin verksamhet under Lindbergs ledning genom köp av andelar av bland annat Granbergsdals masugn, Bångbro järnverk samt Skråmforsens och Brattforsens kraftstationer (Ljungqvist 2007: 13).

År 1900, efter Carl Lindbergs död, kom Carl Sahlin som disponent till Laxå. Han blev ensam ägare genom köp av samtliga aktier. Totalt omfattade bolaget 55 000 hektar mark. Sahlin sålde bolaget år 1917 till Wargöns AB. Bolaget splittrades redan år 1918 då Aspadelen såldes till Munksjö AB samt Skagersholms egendom till Kooperativa förbundet. Under åren 1925–1939 löd Laxå bruk under Hellefors Bruks AB. Bröderna Axel, Carl och Sölve Emilson köpte bolaget år 1939, som omfattades av en masugn, lancashiresmedja med 9 härdar och ett stålverk i Röfors, sågverk vid Västra Laxsjön, valsverk och mekanisk verkstad samt sulfitmassefabrik i Laxå. Lantbruken vid Stora Lassåna och Åtorp ingick också. Under första åren avvecklades valsverket, sulfitmassefabriken och lancashiresmedjan. Byggnaderna i Laxå såldes och det satsades stort i Röfors med produktionshöjning av tackjärn och stålsand. År 1943 startades Mineralulltillverkning. Sågverket moderniserades med produktionsökning samt ångtorkning i stället för artificiell torkning av trävarorna (Ljungqvist 2007: 13–14). Smidestackjärn tillverkades för lancashiresmedjan i Röfors till dess att den lades ned år 1940. Därefter såldes smidestackjärn till andra bruk och gråjärn till gjuterier inom landet (Ljungqvist 2007:13–14). Hyttan ombyggdes en sista gång år 1938 (Nisser 1971:80).

År 1947 fick Laxå staten som ny ägare. Skogarna överfördes till Domänverket och industrierna till AB Statens Skogsindustrier (ASSI). Hyttan i Röfors blåstes ned för gott den 23 juni 1951. Mineralull, stålsand och sågade trävaror utvecklades i raks takt. Rockwoll AB övertog Laxå Bruk AB år 1968. Stålsandstillverkningen i Laxå upphörde år 1981. Mineralullstillverkningen för byggisolering ändrades till formpressade mineralullsprodukter. År 1983 överfördes bruket till Procordia (Ljungqvist 2007: 15).

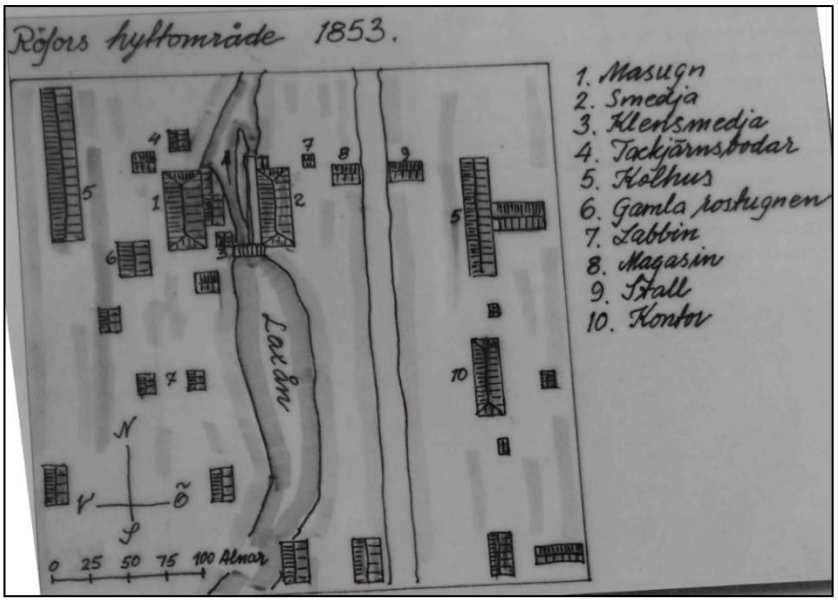

Figur 79. Skiss kopierad från Röforsboken visar bland annat var masugnen och klensmedjan legat.

Figur 80. Röfors bruk 1934. Mårten Sjöbecks samling. ATA – Kulturmiljöbild objekt-id 16000300028832. Bredvid är samma vita byggnad som på det äldre fotot.

Holms hytta. Anton Boij fick privilegium den 16 december 1679 att ”*uppbygga och inrätta en masugn i en liten ström, Holmen benämnd, som avvattnar skogssjön Gryten in i västra Laxsjön*”. Sex år skattfrihet medgavs (Ljungqvist 2007:1).

Anton Boijs ägde vid sin död år 1710 Markebäcks masugn, Röfors hammare med två härdar, Lassånas två stångjärnshamrar med fyra härdar, Lassåna masugn, Brattfors med en hammare och två härdar, *Holms masugn*, Aspa och Algrena med två hamrar och fyra härdar, Igelbäckens masugn, Åboholms masugn med en hammare och två härdar, Forsviks två hamrar och fyra härdar samt Granviks masugn. Hans egendom delades upp samma år. Lilla Lassåna som bestod av Röfors och Brattfors bruk samt Holms och Markebäcks masugnar plus en hel del hemman tillföll generalen och friherren Anders Lagercrona på Dävö i Västmanland. Han bodde endast sporadiskt på Lilla Lassåna (Ljungqvist 2007: 11). Holms masugnen nedlades då en ny masugn blev klar i Röfors år 1812.

Figur 81. Kartor från åren 1688 och 1788.

Mullhyttans bruk

Hyttområde, L1981:8106. År 1641 fick bergsmännen privilegier och tillstånd att anlägga hyttan på sockenallmänningen. Enligt bergsjordeboken från år 1661 hörde tjugotre bergsmän till hyttelaget, fördelat på sjutton hemman (Eriksson 1999:137). Enligt Harmens register från år 1734, anlades Mullhyttan år 1642 på sockenallmänningen av 15 bergsmän (Eriksson 1999:138). År 1705 fick Mullhyttelaget tillstånd att anlägga en hjälphytta, Dormen (*L1981:8201*). Den låg norr om Dormen och sydväst om Bäckatorp. I slutet av 1700-talet flyttades blåsningen till Mullhyttan (Eriksson 1999:138). Under första hälften av 1800-talet var Mullhyttelaget det produktionsrikaste i socknen. År 1817 flyttar Nya Gammelhyttelaget (*L1981:7091*) till Mullhyttan. Sista året som Mullhyttan var i drift, år 1870, pågick verksamheten i 100 dygn under en enda blåsning (Eriksson 1999:138). Hyttan revs år 1885. Mullhyttans Hyttelag existerar än idag och är ett av två hyttelag som finns kvar i Sverige. Det andra finns i Löa i Ramsbergs socken.

Figur 82. Karta från år 1688. Norr om vägen, från syd till norr finns symbolerna hytta, kvarn och såg. 12 av de 14 bergshemman som var delägare i hyttan år 1688 finns med på kartan.

Figur 83. Karta från år 1785. Mullhyttans masugn L1981:8106) samt en dammvall är utritade. Söder om vägen låg en stamp (L2021:2396).

Figur 84. Rest efter hyttan (L1981:8106).

Figur 85. Slaggvarp nära hyttresterna.

I Mullhyttan har även funnits kvarn (L2021:2398), såg (L2021:2397), stamp och garveri (L2021:2396), se sidorna 92-93.

Svartå bruk

Svartå Övre bruk, Hammarområde, L2021:2904, hytt- och hammarområde L1981:4471, hammare/smedja L2021:2907, hammare/smedja L2021:2903, Björkhyttan, hyttlämning L2021:2468 och Svartå Nedre bruk, hammarområde L1981:7393.

En hammare med två härdar anlades år 1658 av Jöns Eriksson Grubb som erhållit privilegier av Bergskollegii och skattar stångjärn till kronan. Privilegier för en hytta konfirmeras år 1669 vid Svartå Nedre bruk under namnet Björkhyttan. Hammaren omnämns även år 1686 (Eriksson 1999:146). Enligt Nisser anlades hyttan året efter hammaren, dvs år 1659 (Nisser 1971:86).

Uppgifter på nätet: Grubb fick privilegium på en hammare vid Svartåns utlopp ur Lillbjörken år 1658 som kom igång ganska snart. Året därpå, år 1659 fick han privilegium på en masugn i Medskogs ström, den naturliga förbindelsen mellan Stor- och Lillbjörken. Uppförandet påbörjades men Grubb kom inte överens med ägaren av Medskog och därför flyttade bygget till Lillbjörken utlopp snett emot hammaren. Det dröjde dock till efter 1665 innan masugnen kom igång men läget var inte särskilt bra eftersom det bara gick att köra hammaren eller masugnen (svarta.nu).

År 1847 beslutades att driften skulle koncentreras till Svartå Övre bruk. Svartå hytta vid Nedre bruket (f.d. Björkhyttan) blåses ned år 1861 (Eriksson 1999:146). Nedläggningstiden för hamrarna vid Nedre bruket har inte gått att finna (Eriksson 1999:147).

Figur 86. Kartor från åren 1674 och 1688 visar att det fanns en såg och en kvarn där det Övre bruket senar kommer att ligga.

Figur 87. Kartan från år 1763 visar Svartå herrgård och Svartå Nedre bruk.

Figur 88. Till vänster i bild har hammaren L1981:7393 legat. Byggnaden är den f.d. kvarnen.

Figur 89. Masugnen L2021:2468 har legat ungefär mitt emellan de båda byggnaderna.

Figur 90. Karta från år 1709, sidan 1. Strax norr om Lill Björken låg en kvarn och en såg. Svartåns bruk låg söder om Lill Björken där en hammare och en masugn är utsatt. Svartå gård fanns.

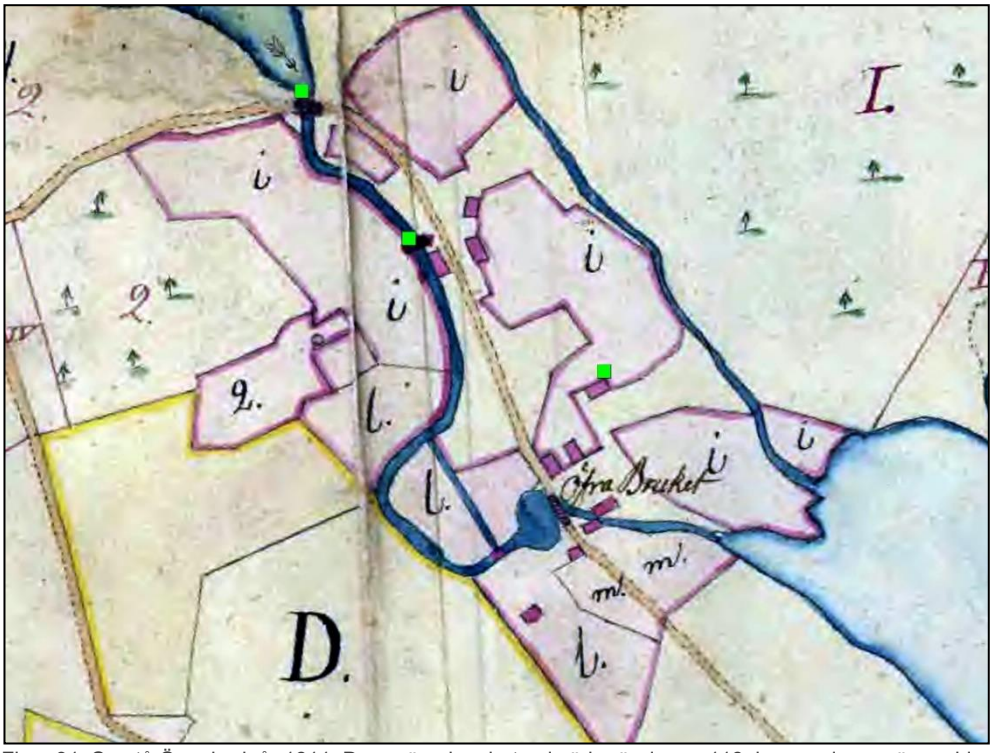

Figur 91. Svartå Övre bruk år 1811. Den gröna kvadraten i söder är damm 118. i = smedernas ägor vid Östra bruket, l = mjölnarens ägor, m = sågarens täppa med Sågbacken.

Figur 92. Dagens väg med rester av två varianter av bro. Här har en såg (L2021:2908) och en hammare (L2021:2907) legat.

Figur 93. Svartå bruk. Fotograf okänd, fotografering 1930–1959. Jernkontoret JvmKDaE01313.

Figur 94. Endast den avkortade masugnspipan finns kvar.

Det har funnits både såg och kvarn vid det Övre bruket, se sidan 94.

Örebro gevärsfaktori (borrhus).

Örebro Gevärsfaktori anlades av kronan år 1615 under namnet Nerikes faktori. Casten Otter var faktor mellan åren 1631–1654 (Klingnéus 1997). Alla smeder bodde utanför Örebro och omkring 1640, när tillverkningen centraliserades till Örebro fick faktoriet namnet Örebro faktori. Här har bland annat gevär, bajonetter, vågbalanser och varg- och rävsaxar tillverkats. Faktoriets höjdpunkt var mot slutet av 1600-talet men i början av 1720-talet minskade produktionen. År 1795 köpte Göran Ehrenpreus det som fanns kvar av Örebro faktori och i samband med det flyttades hela verksamheten till Husqvarna.

Figur 95. Örebro stad år 1740 med Kvarndammen (Nåldammen och Slottsdammen) till vänster, samt kvarnen vid Kvarnbron. Norr om den är Borrhuset. I den norra delen finns numera Kanslibron, dock inte på samma plats som idag. byggnaderna på den södra sidan av bron är bl.a. kanslisalen.

Det har även funnits en kvarn och en såg i Örebro, se sidan 98.

Hytta – masugn

Inom Eskilstunaåns avrinningsområde har en hytta funnits på åtta platser förutom de som är uppräknade inom Hyttor och Hamrar.

Brohyttan

Hyttområde L1981:7431, hyttlämning L1981:7496. Äldsta skriftliga belägg *brohyttha* är från år 1520. Brohyttan omnämns i en bergskattelängd år 1554 (Eriksson 1999:112). Brohyttan nedlades år 1761 (Eriksson 1999:112).

Figur 96. Tångeråsa socken år 1688.

Figur 97. Brohyttan år 1756. Gröna kvadraten är damm 143. Norr om under siffran 2 är hyttsymbolen. Det rosa området vid vägdelningen nordväst om hyttan är ett slaggvarp.

Klunkhyttan

Hyttområde L1981:5203, uppgift om hytta L1981:5206. Äldsta skriftliga belägg *Klunckhytta* är från år 1562 som då syftade på ett torp. Det finns olika uppgifter om när hyttan anlades, dels år 1592 då Klunkhyttans hytta omnämns enligt Nachmansson & Hannerberg, dels år 1639 då Klunkhyttan ska ha anlagts enligt Norelius & Magnusson. I boken Lekeberglagen sidan 62 redovisar Linnéa Eriksson de olika alternativen när hyttan ska ha anlagts. Den första hyttan, gamla hyttan *L1981:5206*, kan ha legat cirka 670 meter norr om hyttruinen som ligger inom hyttområdet *L1981:5203***.** Klunkhyttan nedlades år 1901 (Eriksson 1999:62).

Figur 98. Kartor från åren 1674 och 1688. Hyttsymbolen är utritad söder om Leken.

Figur 99. Karta från år 1741. Nu ligger Klunkhyttan där rester efter masugnen finns.

Figur 100. Vy över Klunkhyttan. Vykort. Västernärkes Hembygdsförening.

Figur 101. Rest efter masugnen.

Leke bruk

Hyttområde L1981:7298. Hertig Karl anlade år 1572 ett järnbruk med masugn, osmundsmedjor och gjuteri för framställning av främst krigsmaterial. Detta var Lekebergslagens första järnbruk. *Lekebergs hyttojorden* från år 1576 är det äldsta skriftliga belägget. Bruket lades ned på 1590-talet i brist på malm och skog. I början av 1600-talet gjordes huvudgården till säteri (Eriksson 1999:117–118). Enligt Johansson ska bruket haft sex masugnar (1884:8).

Figur 102. Karta från år 1688. Leke bruk är utskrivet samt symboler för herrgården och en kvarn.

Figur 103. Karta från år 1687. Nr 14: klensmedja. Nr 9: kölna, nr 10: mälthus, nybyggt. Nr 11: kvarn, nr 12: än en liten maltkvarn, nr 13: såg. Nr 1–8: Lekeberg herrgård (A). Nr 15–18: ladugården (B). Nr 19–24: stugor och bodar (L).

Lockhyttan

Hyttområde L1981:7019. Äldsta skriftliga belägg ”*Loeckhyttan*” är från år 1539 då hyttan omnämns i en hyttlängd från ”Noraskoga berg”. Malmen kom från gruvorna i Pershyttan. Mellan åren 1638 – 1673 omnämns hyttan flera gånger.

Figur 104. Karta från år 1688. Lockhyttan är utsatt med en hyttsymbol. Nedströms fanns en såg.

Lockhyttan beskrivs vara en ”*gammal hytta på skatteägor belägen …. Haffwer ingen damsjö utan dess hyttewattn tildrager sigh aff mossar och kierr. Hafwer ingen malm att tillgå men skogh öfweflödigt*” (Eriksson 1999:96–97).

Det strax norr om belägna Ramshytte bruk lades ner år 1770 och blåsningen överfördes till Lockhyttan år 1785. En ny masugn byggdes år 1776. År 1799 finns Lockhyttan upptagen i en hyttförteckning över Örebro län. Lockhyttan lades ned år 1816 (Eriksson 1999:97).

Figur 105. Karta från år 1740. Masugnen (L1981:7019) och kvarnen (L2021:1519) är utritade. En av byns sju gårdar, Nedergården låg söder om ån (L2021:1517).

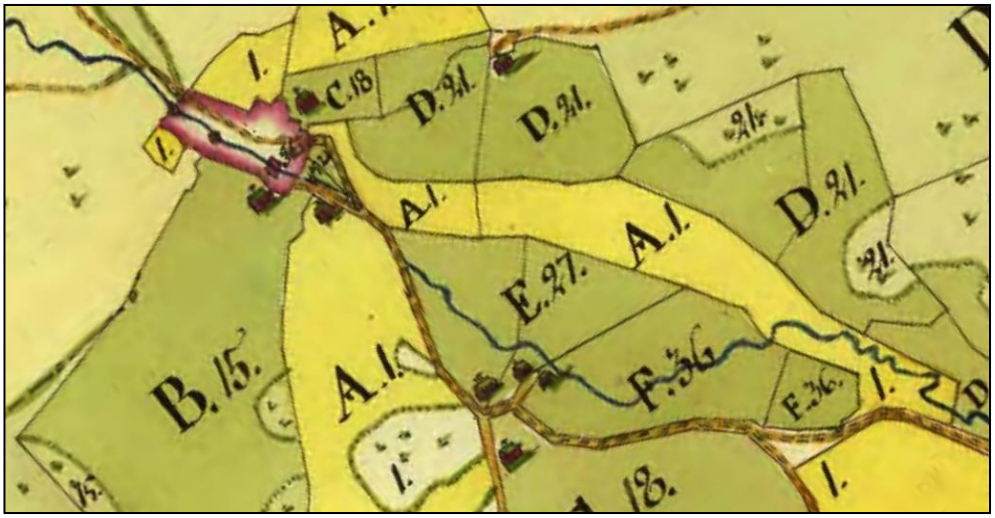

Figur 106. Karta från år 1773 med hyttområdet och dess gårdar.

Rönningehyttan

Hyttområde, L1981:800. Vid Holmsjöbäckens utlopp i sjön Ölen uppfördes en hytta år 1671 av bönder och skogsägare i trakten (L1981:800). De erhöll privilegium av Bergskollegium 25 november 1669 att bygga en hytta. Järnmalmen hämtades från nuvarande Hagabergsgruvorna norr om Mullhyttan men även från Dalkarlsberg. Träkol kom från delägarnas egna skogar. Produktionen vid hyttan var relativt liten, cirka 20 ton om året och såldes till bland annat Ölsboda Bruk. Hyttan nedlades i början av 1700-talet. Hyttan har hetat Holms hytta, Ölsdalshyttan eller Rönningshyttan.

Figur 107. Äldsta kartan från år 1692 visar att hyttan hette Ölsdalnshyttan.

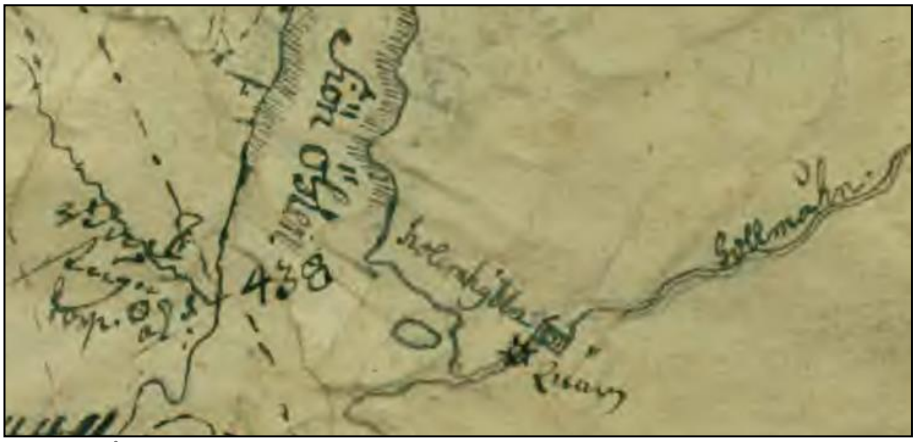

Figur 108. År 1707, nu heter hyttan Holmshyttan och ån Holmån.

Figur 109. Rester efter masugnen.

Torhyttan

Hyttområde L1981:7375. Äldsta kända skriftliga belägg är *Torhyttan* från år 1640. Torhyttan omnämns som öde i en masugnsrelation år 1649, ”*Toore hytta, Een ödess hytta legat ödhe öfwer 100 år*”, dvs. driften borde ha upphört under första halvan av 1500-talet. En ^{14}C-datering på Torhyttan blev till år 1410 (540 ± 100 BP) okalibrerade värdet (Eriksson 1999:148).

Figur 110. Karta från år 1688. Torhyttan bestod av ett hemman och låg norr om ån.

Figur 111. Torhyttan år 1805. Sjön verkar dämd i den östra delen, där det idag går en väg.

Ymningshyttan

Hyttområde L1980:4515. Det finns inga exakta uppgifter när Ymningshyttan, även kallad Ömningshyttan, anlades. Två årtal nämns, år 1639 (Svenska bruk) och år 1640 (Nachmanson & Hannerberg 1945:31). Från början var hyttan en bergsmanshytta och år 1661 ska sex bergsmän från Torsaboda, Ömningstorp, Höghult och Ömningshult tillsammans har ägt hyttan. En kartskiss som åtföljde en skrivelse till Bergskollegium år 1681 visar att det fanns en damm vid Stora Ymningens utlopp i sydöst. Enligt ett förslag från år 1670 fanns redan dammvallen (Nachmanson & Hannerberg 1945:179–180).

Ymningshyttan tillhörde Garphytte bruk från år 1730 och gick under namnet nya Ymningshyttan. Från år 1774 och några år framåt användes hyttan som ammunitionsgjuteri (Eriksson 1999:172).

Brukspatron Per Hinnerson hade köpt rättigheterna för Garphyttans bruk år 1834. Några månader senare köpte han även Ymningshyttan med underliggande hemman. Masugnen nedlades år 1870. Under de sista årtionden hade masugnen en årstillverkning mellan 100–300 ton (Nachmanson & Hannerberg 1945:440 och 448).

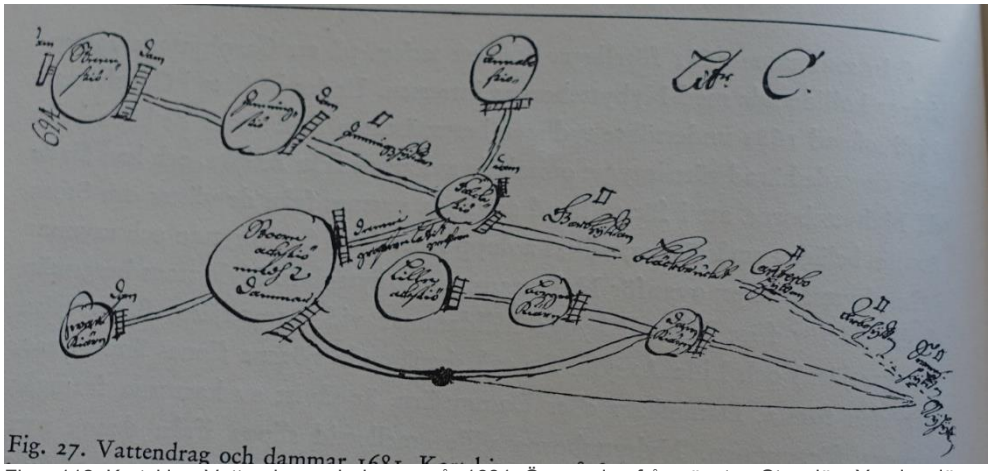

Figur 112. Kartskiss, Vattendrag och dammar år 1681. Övre raden från vänster, Stensjön, Ymningsjö och Ymningshyttan. Dammvallen höger om Ymningsjö bör vara L1981:7948.

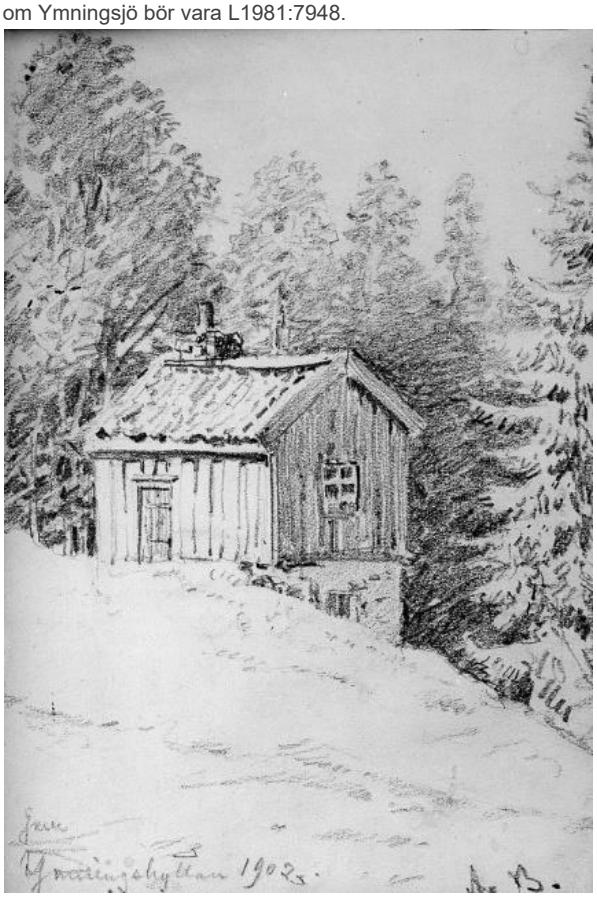

Figur 113 Figur 114. Karta från år 1761. Norr om hyttan låg en såg. Hyttstugan. Penneteckning, Axel Borg år 1902. Jernkontoret – Bildbank.

Vekhyttan

Gamla hyttan, hyttområde L1981:7398, Nya hyttan, hyttområde L1981:8285, hyttlämning L1981:4556 och hyttlämning L1981:7674. Äldsta skriftliga belägg *Vikeshytton* är från år 1554 då hyttan omnämns i en bergskattelängd. År 1686 finns Vekhyttan upptagen i en hyttförteckning för Lekebergslagen (Eriksson 1999:152). Detta gäller hyttan i byn.

År 1788 görs en inägodelning över Östergården i Vekhyttan. Väster om själva hustomten låg masugnen. Däremellan fanns ett slaggvarp (L1981:7398). Ytterligare ett slaggvarp fanns öster om hustomten (L1981:8284). Ett tredje slaggvarp låg cirka 200 meter norr om hustomten och är inte registrerad i Fornsök. Större delen av det området är bebyggt. Den nya masugnsplatsen L1981:8285 är utsatt på kartan cirka en kilometer norrut från den äldre masugnen i byn. Den låg mellan ån och vägen, strax norr om damm 142. Norr om fanns en dammvall. Vekhyttan nedlades år 1903 (Eriksson 1999:152) och revs år 1905.

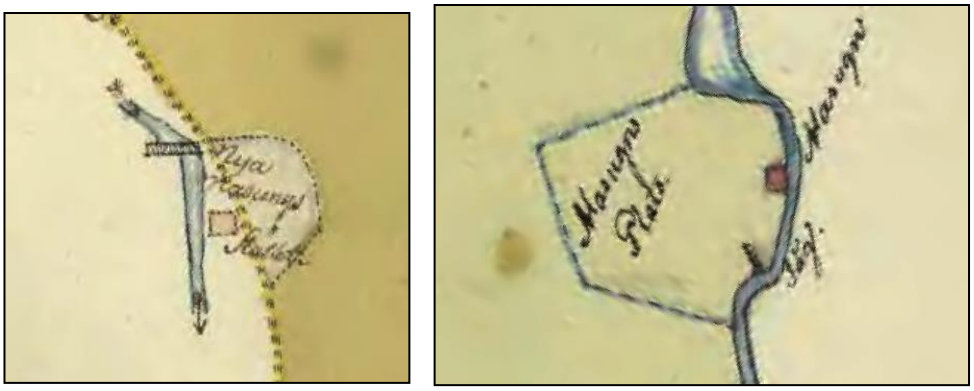

Figur 115. Kartor från åren 1788 och 1797. Masugnens placering skiljer sig åt på kartorna.

Figur 116. Nya Vekhyttan (L1981:2394).

Sågen L2021:2394, se sidan 96.

Hammare

Inom Eskilstunas avrinningsområde har en hammare funnits på två platser förutom de som är uppräknade inom Hyttor och Hamrar.

Ökna hammare / Gropens hammare

Hammare/smedja L2021:4091. Enligt artikeln *Jöns Eriksson Grubb och hans hustru* av Ulf Persson, gifte sig Matts Andersson med Elisabet Tideman i december 1621 i Nyköping. De fick dottern Anna som senare gift sig med Jöns Eriksson Grubb som grundade Svartå bruk. Matts Andersson fick privilegium på Kråkfors hammare i Svartån vid Gropen år 1629. Kråkfors hammare bör vara Gropens hammare.
Äldsta skriftliga belägg för Kråkemo är *Kråkemoo* från år 1622. Kråkfors omnämns år 1640, då *Kråkemoo ström*. Idag heter gården Kråkemotorp.

På sidan 40, textdelen för laga skifte över Ökna och Gropa från år 1850, är ett område benämnt som hammarblecket. I Bönder blir vapensmeder av Sören Klingnéus omnämns Gropens hammare.

Figur 117. Karta från år 1681. Två ringar är utritade i ån. Mycket troligt att det är kvarnen och hammaren.

Figur 118. Karta från år 1688. Mellan namnet Gropen är en tydlig hammarsymbol.

Ölsboda bruk

Hammarområde L2021:2424. Det finns en uppgift om *Boda* i Kvistbro socken från år 1552 som möjligen är Ölsboda. År 1553 finns *Ölfvisboda* och år 1638 är hemmanet uppdelat *på Norre och Södre Ölssbogårderne.* Ett bruk anlades på 1660-talet och år 1679 utökades brukets ägor med Ölsboda. Därefter kallades bruket för Ölsboda bruk. På 1700-talet flyttades hela Norra Ölsboda till nuvarande plats. Gårdsanläggningen har i hög grad präglats av familjen Strokirk som ägde Ölsboda under åren 1772–1854. Under bergsfogden Elias Strokirks tid byggdes många hus, bland annat båthuset, klensmedjan, spannmålsmagasinet och den före detta kontorsbyggnaden (idag lusthus). Byggnaderna finns kvar. Stångjärnssmide bedrevs fram till 1864. Spiksmedjan var i bruk till 1900-talets början (lansstyrelsen.se).

Figur 119. Kartor från åren 1688 och 1796.

Figur 120. Rester efter Ölsboda bruk L2021:2424

Kvarnar, sågar och andra verksamheter

Vattenkraften, fallen i älvar, åar och bäckar, har haft stor betydelse för anläggandet av kvarnar och sågar. Kvarnar har funnits sedan medeltiden på flera av platserna där dessa dammar finns. Från början bör kvarnen ha varit av typen skvaltkvarn som är den minsta och tekniskt sett den enklaste. Den användes för lokal mjölproduktion. Hjulkvarnen är större och mer effektiv än skvaltkvarnen. Den är teknisk komplicerad och dyr att uppföra. De kvarnar som är utritade på kartor från 1600-talet till 1850-talet är troligen hjulkvarnar. Vid mitten av 1800-talet började vattenturbinen att användas som drivkraft.

Den äldsta sågen, en fogsvans av järn, är funnen på Gotland. Den ingår i en samling av smed- och snickarverktyg från vikingatid och fyndet kallas allmänt för Mästermyrfyndet. Från medeltiden är två varianter av klyvsågar kända, kransågen och den vattendrivna ramsågen.

Det har funnits 37 kvarnar och 20 sågar på 27 orter inom Eskilstunaåns avrinningsområde enligt de historiska kartorna. Av de 27 orterna har 14 haft både kvarn och såg. Platserna presenteras i bokstavsordning. De flesta av dem är registrerade i KMR/Fornsök. Även en blästugn och tre smedjor har legat intill vattendragen. Två tegelbruk och en kalkugn har även registrets i Fornsök.

Rester efter en blästugn (L1981:7485) finns inom Eskilstunaåns avrinningsområde. Den har legat söder om sjön Skiren och öster om Västra Laxsjöns norra del. Hembygdsföreningen har låtit C^{14} daterat lämningen år 2004. Resultatet blev att platsen har använts för järnframställning mellan åren 210–30 f.Kr.

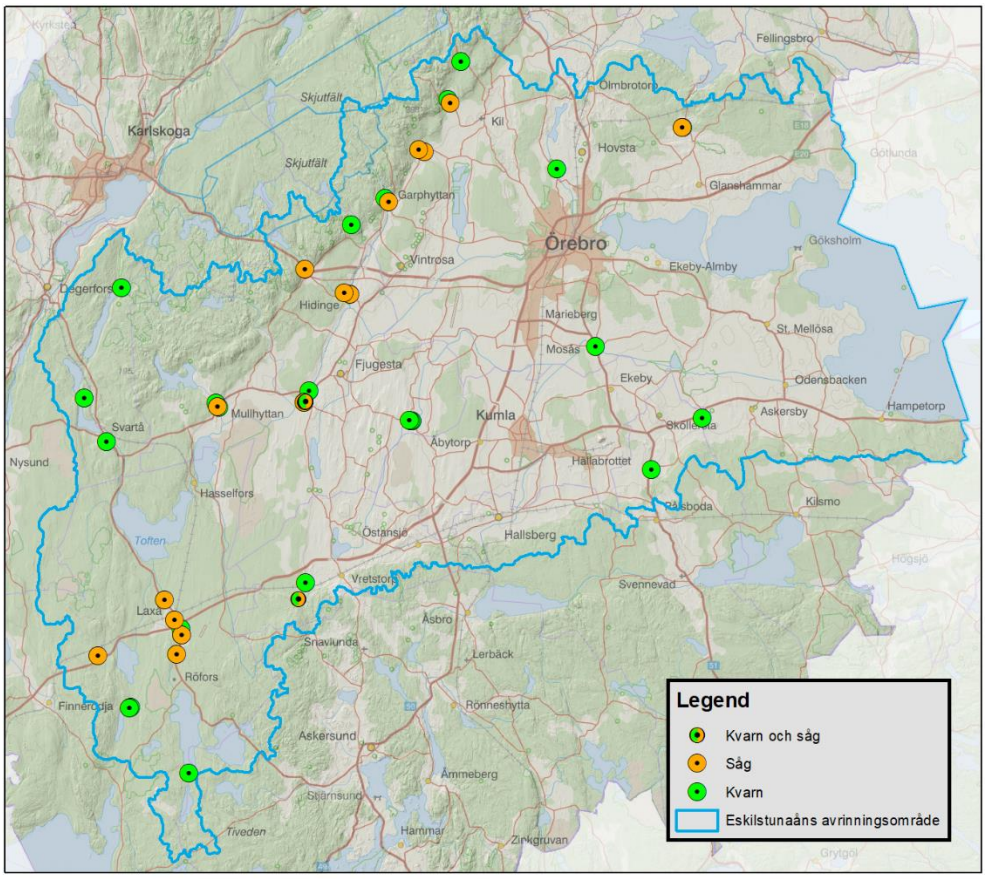

Figur 121. Karta över Eskilstunaåns avrinningsområde med kvarnar och sågar markerade.

Almbro i Gällersta socken, här har det funnits en kvarn L2021:3002 och en smedja (L2021:3003). Från medeltiden fram till år 1571 benämns Almbro alltid som Almbro kvarn. Först i en skattelängd från år 1593 framgår det att Lasse Bertilsson i Almbro skattar för ett antal utjordar i socknen. Ingen kvarn omnämns mellan åren 1572–1614. Det är först i skattelängden från år 1615 som Almbro redovisas som ett kronohemman och först år 1630 som det redovisar för en kronokvarn (gällersta.se).

Figur 122. Karta från år 1637.

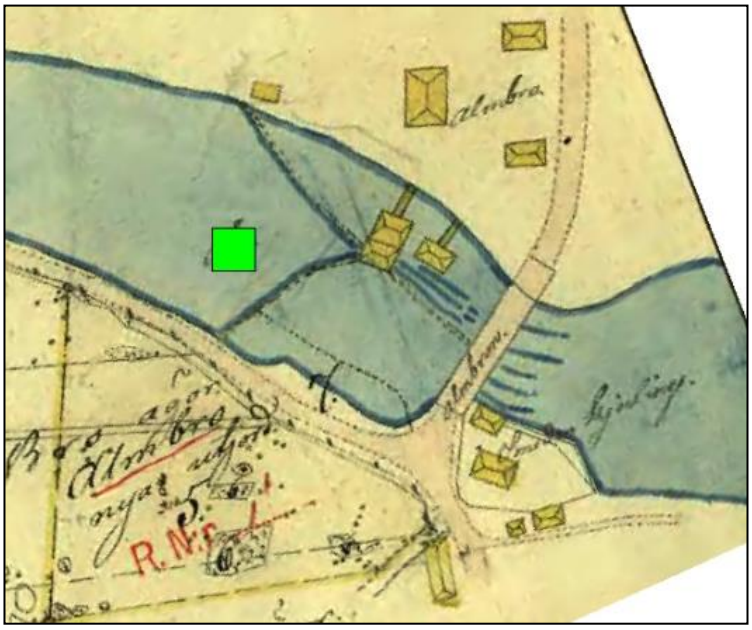

Figur 123. Kartor över Almbro från år 1637 och år 1829. I ån, vid kvarnen, är tre byggnader. Söder om ån och öster om bron bor smeden Kjärlings. Byggnaden intill åstranden är hans smedja.

Figur 124. Kvarnen idag (L2021:3002).

Figur 125. Mellan stenvalvsbron och uteplatsen syns en kallmurning som är reste efter smedjan L2021:3003.

Backa i Edsbergs socken, här har funnits tre kvarnar, tre sågar och två smedjor (småindustriområde L1981:96 (kvarn och såg), småindustriområde L2021:4087 (kvarn och såg), såg L2021:4084, kvarn L2021:4085, hammare/smedja L2021:4086 och hammare/smedja L2021:4088.

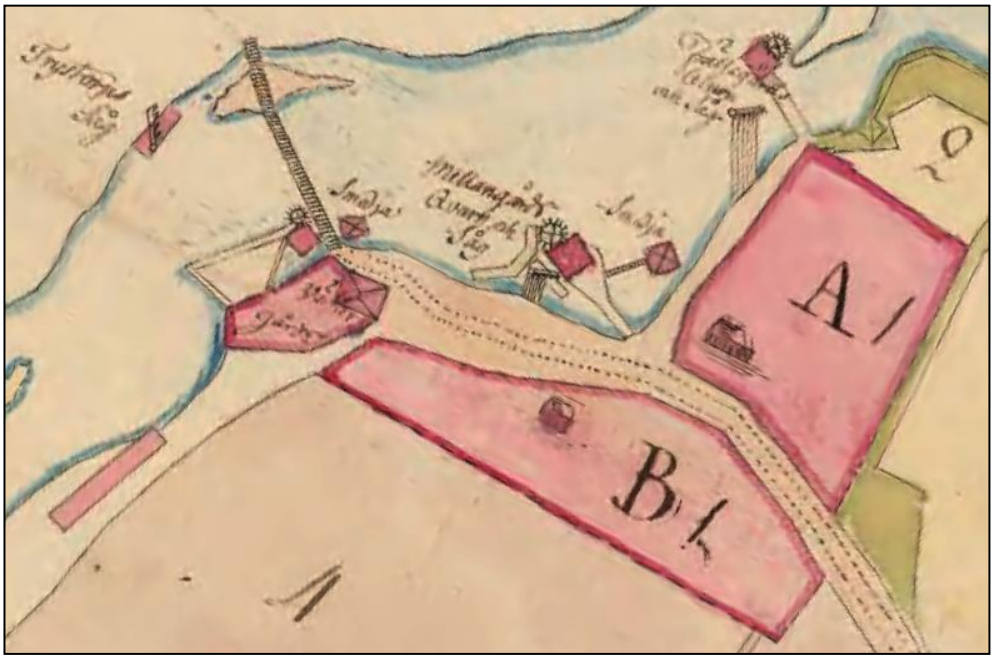

Figur 126. Backa år 1789. Västra gården låg intill ån och hade en egen kvarn (L2021:4085) och smedja (L2021:4086). På norra sidan av ån hade Trystorp sin såg (L2021:4084). Mellangården hade både kvarn och såg samt en smedja (L2021:4087 och L2021:4088). Östra gården hade kvarn och smedja (L1981:96).

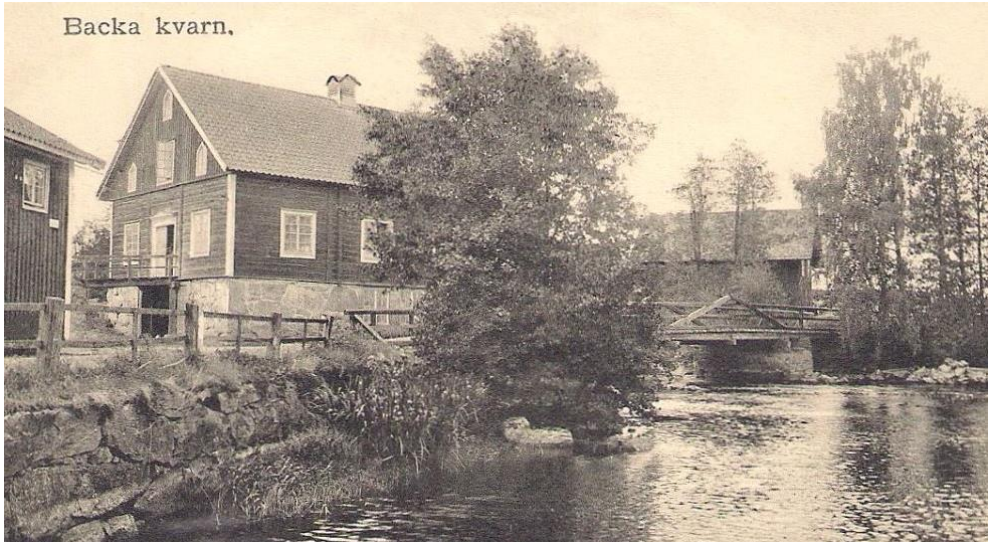

Figur 127. Backa kvarn år 1916. Lindebilder.se.

Figur 128. Kvarnen idag (L2021:4085).

Figur 129. Sågen idag (L2021:4084).

Brohyttan i Knista socken. Enligt SGU-kartan från år 1874 har en såg anlagts möjligen på samma plats där masugnen tidigare stått (L1981:7431).
Sågen har flyttats enligt den ekonomiska kartan från år 1955 och ligger nu söder om damm 143, Brohyttan damm. År 1981, när nästa ekonomiska karta utges, finns ingen sågverksamhet kvar. Sågbyggnaden finns fortfarande kvar.

Figur 130. Sågrunden som kan även vara rest av hyttan.

Bulltorp i Viby socken, här har funnits kvarnar på tre platser, L1980:4883, L1980.5174 och L1980:5190 samt en smedja, L1980:5172.

Figur 131. Karta år 1767. Den gula kvadraten är damm 619, Mon dammen. Kvarnen ligger inom Bulltorps ägor.

Bäckatorp i Viby socken. Småindustriområde, kvarn, såg, L1980:569.

Figur 132. Såggrund till vänster i bilden. Även en kvarn har funnits här (L1908:5693). I bakgrunden dammvallen L2021:1693 (damm 620, Bäckatorps dammen).

Bäckhammar i Kil socken, såg L2021:1425. En såg fanns här år 1724. Kring år 1800 bodde en mjölnare här men det är först under andra halvan från 1800-talet som en karta visar platsen var kvarnen låg. Under början av 1900-talet användes byggnaden till elkraftförsörjning. På övervåningen fanns en bostad.

Figur 133. Framsidan av kvarnen/kraftstationen.

Figur 134. Baksidan av kvarnen/kraftstationen.

Garphyttan i Tysslinge socken, här låg en kvarn L2021:1580 vid damm 175 Garphyttan Vinkelboda damm och såg L2021:1581 vid damm 173 Garphytte sågdamm

Figur 135. Rester efter en äldre kvarn (L2021:1580) syns framför byggnaden.

Figur 136. Gamla bron vid sågen. Foto H Ljung. Garphyttans industrimuseum. Sågen L2021:1581 vid damm 173, Garphytte sågdamm, syns till vänster där även taket och sydöstra gaveln på sågen syns.

Gropen och Ökna i Kvistbro socken, Gropens kvarn L2021:4090 låg vid damm 133, Gropens intagsdamm.

Äldsta skriftliga belägg för Ökna kvarn är *Økna quern* från år 1420. Det finns även en anteckning om Ökna kvarn och fors från år 1428: *en qwærn --- liggiandes jnnan Øknafors øwørst ok nidhan for Qwisbro broo ok jnnan Qwisbro sokn ok jnnan Edzbergs hæradhe.*

År 1822 görs en arealavmätning görs över Prästgården samt det till Prästgården anslagna komministerbostället Ånstorp. Kyrkan med sin kyrkogård är utritad. Prästgårdens tomt innehåller mangårdstomten med trädgården samt ladugården med kåltäppa (*L1979:1273*). Gropa kvarn (*L2021:4090*) är utsatt med hussymbol och namn på den östra sidan av Svartån cirka 180 meter norr om landsvägsbron, nästan 190 meter norr om dagens bro. Enligt ortofotot och terrängskuggningskartan tycks brofästena till den äldre bron finnas kvar.

På häradsekonomiska kartan från åren 1864–67 är en sågsymbol utritad i ån nordväst om gården Gropen, vilket stämmer bra med byggnaden som finns utritad nedströms damm 478 på laga skifteskartan från år 1850. Kvarnsymbolens läge på häradskartan stämmer bra med den eventuella byggnaden på udden norr om sågen på laga skifteskartan. Området som benämns som Hammarblecket är obebyggt samt gråfärgat med små krumelurer utritade. På SGU-kartan från år 1874 finns också en såg- och kvarnsymbol som stämmer bra med häradsekonomiska kartan.

Figur 137. Karta från år 1822 visar Gropa kvarn. Kartan till höger är från år 1850. Vid damm 478, Gropens regleringsdamm och damm 133, Gropens intagsdamm är byggnader som borde vara kvarnen och sågen. I övre högra hörnet är ett vitt område som benämns som hammarblecket. Det är där som en kvarn byggs i slutet av 1800-talet.

Figur 138. Ekonomibyggnader vid Svartån. Gropens kvarn i bakgrunden till vänster. Foto Samuel Lindskog 1912. OLM-Nr.3857.A-1.

Bakom dessa byggnader har Gropens hammare legat, se sidan 70.

Hagen i Kvistbro socken, en tegelindustri L2021:1460 har legat här.

Figur 139. Ekonomibyggnad som finns kvar, kan ha funnits när tegelbruket L2021:1460 var igång nära damm 130, Strömshaga damm.

Skärmartorp i Hidinge socken, här har en kvarn L2021:1387 och en såg L2021:1388 legat. Det har även funnits en kvarn vid Leke bruk.

Figur 140. Den vita byggnaden är Skärmartorps kvarn (L2021:1387). I bakgrunden syns sågen (L2021:1388). Vykort från omkring 1900. Foto okänd – Västernärkes hembygdsförening.

Figur 141. Kvarnbyggnaden finns kvar. Övre bilden visar framsidan och nedre bilden visar baksidan mot ån.

Hidingebro i Hidinge socken, en kvarn L2021:2391 och en såg L2021:2392 har legat här.

Figur 142. Vänern-Hjälmaren år 1681. Kvarn och såg.

Figur 143. Den f.d. kvarnen, numera kraftverk vid damm 145, Hidingebro kraftverksdamm.

Figur 144. Grund efter sågen L2021:2392.

Karlslund i Örebro socken, här har funnits fler olika industrier. Industri övrig L1980:5844, industri övrig L1980:5985, småindustriområde L2021:2998, småindustriområde L2021:3005, Övre Kvarnen L2021:2999, såg L2021:3000, Nya Övre kvarnen L2021:3008, Nya sågen L2021:3009.

Figur 145. Snavlunda Övre kvarn på 1890-talet (L2021:2999) – Örebro stadsarkiv / Bernhard Hakelier.

Figur 146. Nedre kvarnen på 1880-talet sett från Borrarebacken. Mjölnarbostaden, kvarnbyggnaden med såg i mitten och benstamp med oljeslageri till höger (L2021:2998). I förgrunden, rest av brännvinsbränneri – Örebro stadsarkiv / Bernhard Hakelier.

Figur 147. Rester efter benstampen L2021:2998.

Figur 148. Baksidan på Nedre kvarnen från 1700-talet (L2021:3005).

Figur 149. Kvarnbyggnaden som numera är ett museum samt ett valv där vatten tidigare runnit.

Figur 150. Övre kvarnen L2021:3008 och sågen L2021:3009 vid Snavlunda år 1894 – Örebro stadsarkiv / Bernhard Hakelier.

Lindbacka i Örebro socken, Baggetorps kvarn, L2021:2365 och pappersbruk (+ tegelbruk), L2021:2366.

Figur 151. Kvarnen i Lindbacka ligger på södra sidan av Svartån. Baggetorps kvarn har legat på den norras sidan av ån.

Klockhammar i Kil socken, småindustriområde L1981:6506, kvarn, L2021:1415.

Figur 152. Kvarnen L2021:1415 vid damm 202, Klockhammar kvarndammen (Övre Klockhammar).

Figur 153. Rest efter sågen L1981:6506 vid damm 199, Klockarhammar nedre dammen.

Kånsta i Sköllersta socken, Kvarndalens kvarns hjulgrav, dike/ränna L2021:1812.

Figur 154. Rest av hjulgraven (L2021:1812).

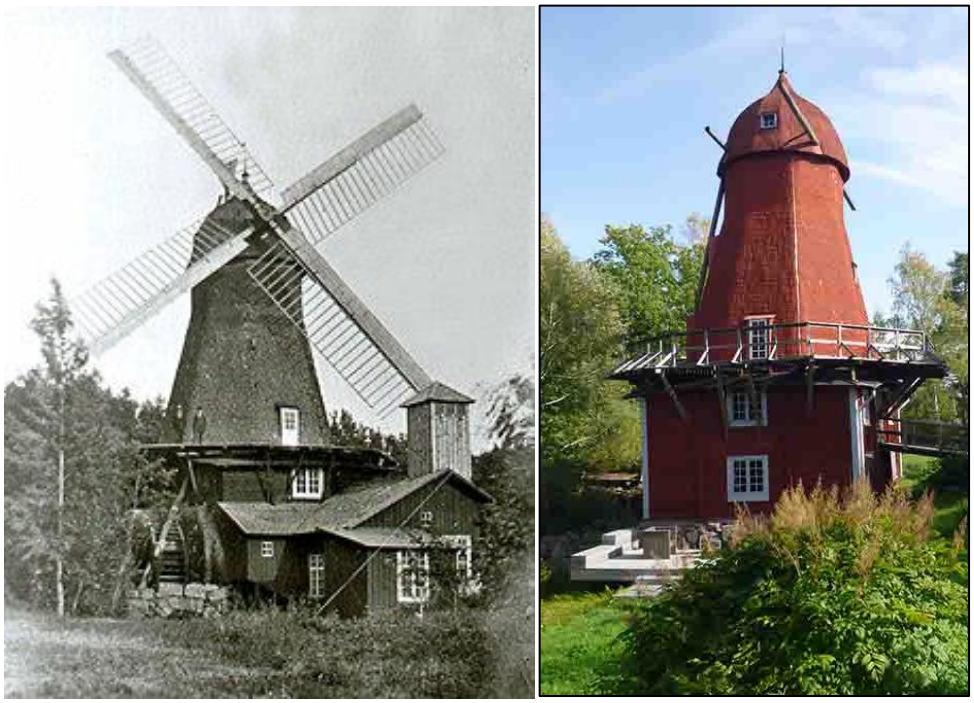

Figur 155. Kånsta kvarn (Wikipedia) och Kånsta kvarn idag.

Kåvikvarn i Hovsta socken, kvarn, L1980:6385 vid damm 183, Lången-Sågartorp (Örebro). Äldsta skriftiga belägg ”*Kådbo quarn”* är från en jordebok år 1554. Men det finns en anteckning om *Quarnen* dvs. Kåvikvarn redan år 1549.

Figur 156. Kartor från åren 1694 och 1809. Idag finns inget kvar efter kvarnen.

Lannafors i Vintrosa socken.

Figur 157. Kvarnen vid damm 167, Lannaforsdammen. Tidigare låg Lannafors övre hammare här (L1980:5599).

Laxå. *Oxhult*, såg L2021:1585, *Sulfitendammen*, såg L2021:1750, *Laxå E20*, tegelbruk L2021:1588, *Lilla Laxå*, kvarn L2021:1589, *Stora Laxå* (Stora Lassåna), såg L2021:1765 och kvarn L2021:1591, *Fördärvet*, såg L2021:2492 och *Holms kvarn* L2021:1572.

Figur 158. Oxhult, byggnaden till vänster är sågen L2021:1585 och till höger är kvarnen. Foto ur Laxå-Ramundeboda hembygdsförenings samlingar.

Figur 159. Oxhult, såggrunden L2021:1585.

Figur 160. Oxhult, kvarnbyggnaden idag.

En såg har funnits i Oxhult sedan åtminstone år 1783. Vid mitten av 1800-talet fanns både sågen och kvarnen. Laxå bruk eller Lilla Lassåna (Lilla Laxån) omtalas år 1554 som ett litet hemman med en tullkvarn, som landshövding Melker Falkenberg till Bålby år 1624 tillbytte sig av kronan (Projekt Runeberg 1948:916).

Figur 161. Hemgårdsdammen, rester efter kvarnen L2021:1589.

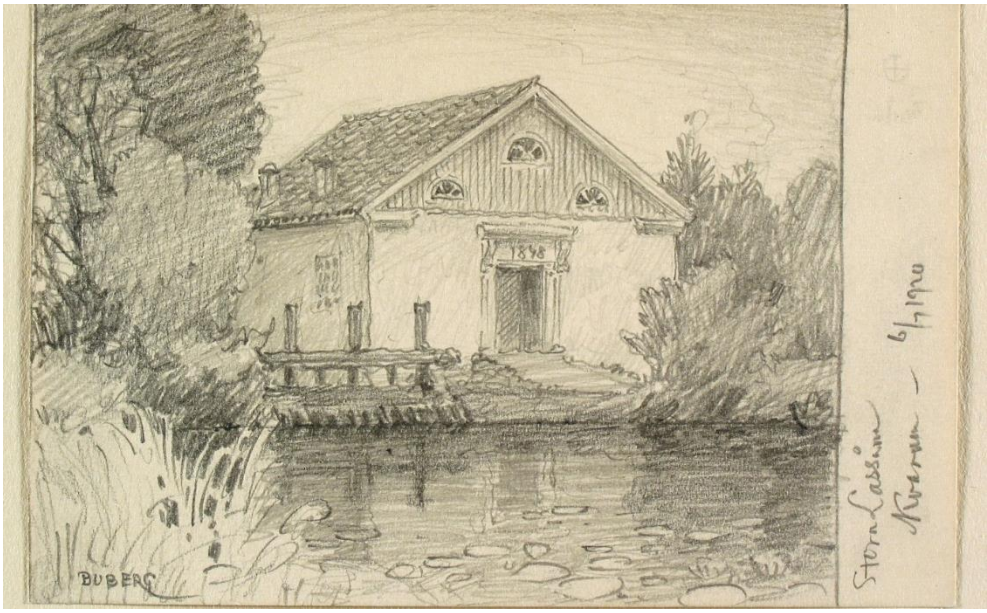

Figur 162. Stora Lassåna kvarn. Teckning av Ferdinand Boberg. Nordiska museet – NMA.0089011.

Figur 163. Stora Lassåna kvarn idag, byggd år 1848 (L2021:1591).

Platsen för kvarn *L2021:1591* som tillhört Stora Lassåna ska inte förväxlas med kvarnen som legat på den östra sidan av ån vid Lilla Laxån cirka 500 meter norr om denna plats, se *L2021:1589*. Där hade Stora Lassåna mark på slutet 1700-talet. En karta från år 1787 visar detta. En karta från år 1783 visar att marken tidigare tillhörde Lilla Laxån. Därför bör det ha varit Lilla Laxån som ägde marken på 1600-talet. Kvarnen verkar ha tillhört Laxå bruk som enligt 1600-tals kartorna låg på Lilla Laxåns ägor norr om herrgården Lilla Laxån. Den här platsen för kvarn har möjligen kartbelägg från år 1807, då det finns två byggnader utritade intill ån. Tyvärr saknas text som kan verifiera att det är en kvarn. Samma karta visar att kvarnen *L2021:1589* vid Lilla Laxån fanns kvar.

Figur 164. Fördärvet, till vänster i åfåran är rester efter sågen L2021:2492.

Figur 165. Holmskvarn, kan möjligtvis vara rester efter kvarnen L2021:1572.

Lekforsen (Lekhyttan) i Hidinge socken, såg L2021:1762.

Figur 166. Lekhyttan år 1840 där sågen L2021:1762 är utsatt.

Lockhyttan i Kil socken, kvarn L2021:1519.

Figur 167. Lockhyttan år 1740 där kvarnen L2021:1519 är utsatt.

Långsmon i Laxå socken, kvarn L2021:1568 och kvarn L2021:1569.

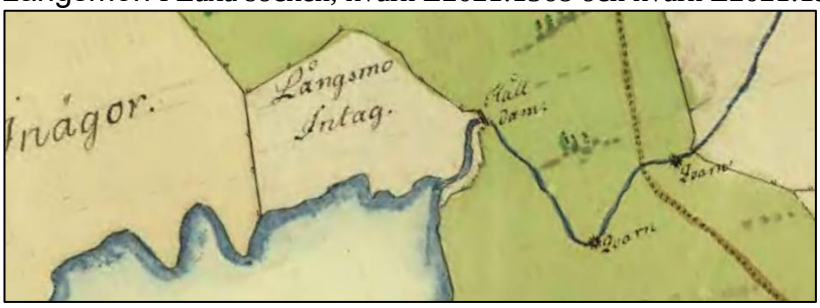

Figur 168. Långsmon 1788. Kvarnen väster om vägen L2021:1568.

Löve i Ekeby socken, enligt en sockenkarta över Ekeby socken från år 1673 låg en kvarn, söder om kyrkan. Även två kartor från år 1688 visar detta. Den häradsekonomiska kartan från år 1864–67 visar Ekeby kyrka, flera av Nävestas utflyttade gårdar och gården Löfve. Norr om damm 127, Löve kvarndamm låg en såg och ytterligare längre norr om den låg en kvarn. Både kvarnbyggnaden och sågbyggnaden finns kvar idag.

Figur 169. Ekeby socken 1673. Kvarn söder om kyrkan.

Mullhyttan i Kvistbro socken, husgrund, historisk L2021:2396 (garveri? Stamp?), såg L2021:2397 och kvarn L2021:2398.

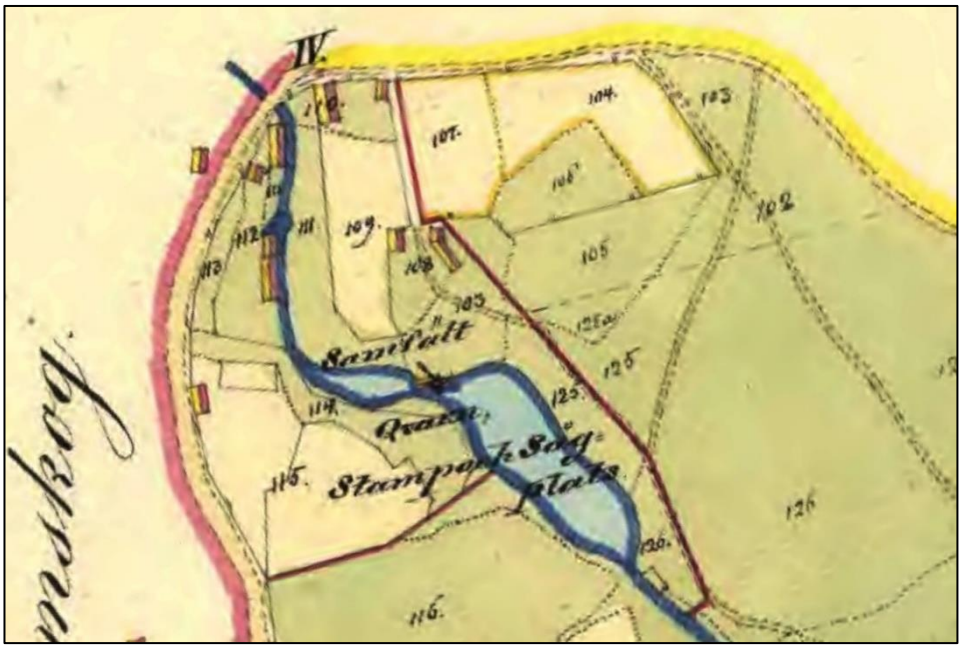

Figur 170. Karta från år 1838. Samfällt kvarn-, stamp- och sågplats.

Figur 171. Husgrunden kan vara efter ett garveri och/eller stamp L2021:2396.

Figur 172. Kvarnen med vattenhjulet vid damm 125, Kvarndammen (Mullhyttan).

Figur 173. Mullhyttan kvarn L2021:2398 vid damm 122, Lundqvistdammen.

Sjörs i Viby socken, kalkugn, L2021:1691.

Figur 174. Karta från år 1688. Det fanns tre kvarnar vid Sjörs. År 1797 låg kalkugnen L2021:1691 sydväst om bron.

Svartå i Nysund socken, kvarn L2021:2905 och såg L2021:9802.

Figur 175. Den bortre byggnaden är den sista kvarnen vid Nedre Svartå.

Figur 176. Svartå Övre bruk, rester efter kvarnen L2021:2905.

Svensboda i Hidinge socken, kvarn L2021:1584.

Figur 177. Lekebergslag år 1707. En kvarn (L2021:1584) låg på gränsen mellan Svensboda och Svenshyttan (damm 168, Falkadammen).

Rönningsvik (Rönningehyttan) i Degerfors socken, kvarn L2021:156, kvarn L2021:157.

Figur 178. Kallmurningen passar bra in var på den övre kvarnen L2021:157. Det finns inga rester kvar efter den nedre kvarnen.

Valsedammen i Finnerödja socken, såg, L1981:2520.

Figur 179. Såggrunden L1981:2520.

Vekhyttan i Kvistbro socken, såg L2021:2394, Strömsnäs såg.

Figur 180. Den fallfärdiga sågen L2021:2394.

Via och Bo i Hackvad och Kräcklinge socknar.

Figur 181. Karta från år 1699. Det har funnits tre kvarnar vid Via.

Figur 182. Den östra av Vias tre kvarnar. Ddamm 120, Bodadammen (Via kvarn).

Åkerby i Sköllersta socken, kvarn L2021:1807.

Figur 183. Karta över del av Sköllersta socken från år 1704. Den gröna kvadraten är damm 113, Åkerby kvarndamm och där står det öde quarnställe. Längre norrut fanns ett kvarnställe som var i bruk. en hjulkvarn fanns intill ån som rann väster om ån med de två kvarnplatserna.

Åkerby i Glanshammars socken, såg L2021:1375 och kvarn L2021:1376.

Figur 184. Karta från år 1688. Norr om Åby finns en sågsymbol. På karta från år 1862 kallas ett område för Såghagen och ett annat för Kvarnbacken. Sista kvarnbyggnaden finns kvar.

Älgsjön i Nysund socken, kvarn L2021:1442.

Figur 185. Karta från år 1688. Öster om Stor Björken är en kvarnsymbol vid Elgsjön.

Örebro stad, kvarn och såg.

Första gången som med säkerhet Örebro slottskvarn omnämns i texter är från år 1536. Kvarnen bestod då av ett hus med tre par stenar, kvarnen brann 20 februari 1536. En inventarieförteckning i Kammararkivets handlingar från år 1554 visar att den södra kvarnen har fyra par stenar och den norra har två par stenar. Kvarnen ödelades av en eldsvåda år 1586. Åren 1574 och 1612 blir kvarndammen sönderriven (Örebro slottskvarns historia 1964:1–2).

Figur 186. Karta från år 1652. En kvarn (H) fanns söder om slottet. En såg (nr 5) låg vid norra stranden.

Figur 187. Örebro kvarn innan påbyggnaden cirka år 1884. Örebro slott till höger, innan den stora renoveringen gjordes kring sekelskiftet 1900. Okänd fotograf – Örebro stadsarkiv.

Figur 188. Örebro kvarn efter påbyggnaden. Stora hotellet i bakgrunden. Foto Bernhard Hakelier år 1903 – Örebro stadsarkiv.

Referenser

Brunnström, Lasse & Spade, Bengt. Elektriska vattenkraftverk. Kulturhistoriska värdefulla anläggningar 1891–1950. Rapport RAÄ och SHMM 1995:1. Riksantikvarieämbetet.

Dicksson, Ida och Spade, Bengt. 2016. Dammägarnas handbok. Förlag: Industriantikvarie Ida Dicksson. (PDF)

Lantmäteriets webbplats. (2020). *Lantmäteriet*. https://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/advancedsearch.html

Länsstyrelsen i Örebro län. (1981). *Damminventering m.m. 1980 i Örebro län. Del 9. Inventering av kulturminnesvård*. Rapport 1981:9.

Nachmansson, August & Hannerberg, David. 1945. Garphyttan: ett gammalt bruks historia.

Riksantikvarieämbetets webbplats. (2020). *Riksantikvarieämbetet.* https://www.raa.se/hitta-information/fornsok/hjalp/ny-version-av-fornsok/

Riksantikvarieämbetets webbplats. (2020). *Riksantikvarieämbetet*. Hämtat från https://www.raa.se/lagar-och-stod/kulturmiljolagen-kml/ den 2 februari 2019.

Eriksson, Linnéa. 1999. Lekebergslagen, sidan 95–97. Atlas över Sveriges bergslag.

SMHI Svenskt Vattenarkiv. 1994. Svenskt dammregister, södra Sverige. (PDF)

Ulfhielm, Anna och Wikell, Roger. 2019. *Kulturhistorisk damminventering. 204 dammar inom Arbogaåns avrinningsområde*. Länsstyrelsen i Örebro län Rapport 2019:15.

Ulfhielm, Anna. 2019. *Kulturhistorisk damminventering. 103 dammar inom avrinningsområdena Finspångsån, Nyköpingsån, Ysundaån och Vättern*. Länsstyrelsen i Örebro län Rapport 2019:37.

Ulfhielm, Anna. 2020. *Kulturhistorisk damminventering. 101 dammar inom Gullspångsälvens avrinningsområde*. Länsstyrelsen i Örebro Län Rapport 2021:11.

Bilaga 1

Tabell 1

Dammarnas namn i bokstavsordning.

138 dammar är bedömda enligt en fyrgradig skala:

Mycket högt värde för kulturmiljön (värde nummer 4 i tabellen, röd färg)
Högt värde för kulturmiljön (värde nummer 3 i tabellen, orange färg)
Värde för kulturmiljön (värde nummer 2 i tabellen, gul färg)
Ringa värde för kulturmiljön (värde nummer 1 i tabellen, grön färg)

DAMMID	NAMN	VÄRDE
140	Almbro grunddamm	4
486	Arbrohyttans damm	3
617	Arvaby	1
138	Atterstadammen	1
126	Backa kraftverksdamm	4
624	Backa kraftverksdamm	4
94	Bergskanalens kraftverksintag, Laxå	4
182	Björktjärnen	2
481	Blindtarmen (Svartå)	2
120	Bodammen (Via kvarn)	4
88	Borasjön (Bodarnesjön)	3
143	Brohyttan damm	4
620	Bäckatorps dammen	2
189	Bäckhammarsdammen, Frösvidal	3
144	Dalbacka damm (Lekeberg)	1
93	Damm Bodarneån till Ålands kanal	2
92	Dammen vid E20 (Laxå)	4
520	Damm i Hidinge	1
136	Damm järnvägsbron Mosås	2
622	Dammsätters dammen	3
168	Falkadammen	2
185	Falkasjön	2
85	Fördärvet damm	4
124	Gamla Hyttdammen (Mullhyttan)	4
175	Garphyttan Vinkelboda damm	4
173	Garphytte Sågdamm	4
552	Granfallsdammen	1
478	Gropens regleringsdamm	3
42	Grytsjön	2
458	Grässjön	1
511	Gubbakärrsdammen	1
194	Göljan	3
615	Hagaforsdammen	2

DAMMID	NAMN	VÄRDE
110	Hammarsjöns fågelskyddsområde	1
111	Hasselfors kraftverksintag	2
91	Hemgårdsdammen	4
145	Hidingebro kraftverksdamm	3
109	Hjälmsättersdammen	1
152	Holmsjön (Degerfors)	3
46	Holmskvarn	3
180	Hultasjön	2
179	Hyttedammen (Garphyttan)	2
530	Kalltjärnen	2
442	Kanslidammen (Örebro)	4
156	Karlslunds kraftstationsdamm	4
199	Klockhammar nedre dammen	4
202	Klockhammars kvarndamm	4
159	Klunkhyttedammen	4
51	Kråksjön (Laxå)	3
457	Kulbäcksdammen	2
121	Kvarndalens damm	4
190	Kvarndammen (Frösvidal)	4
125	Kvarndammen (Mullhyttan)	4
167	Lannaforsdammen	3
89	Lassåna kvarndamm	4
623	Lassåna spegeldamm	4
82	Laxå bruk (Röfors)	4
158	Leken	4
154	Lekforsen damm 1	2
526	Lekforsen damm 2	1
527	Lekforsen damm 3	1
153	Lekforsen f.d. kraftverksdamm	1
528	Lekforsen trädgårdsdammen 1	1
529	Lekforsen trädgårdsdammen 2	1
147	Lekhytteåns förgrening Hidinge	2
454	Lilla Dammsjön	3
141	Lilla Sirsjön	4
116	Lill-Björken	4
146	Lillsjön	2
157	Lindbackadammen	3
453	Lockhyttedammen	4
122	Lundqvistdammen	4
71	Lången (Laxå)	2
183	Lången-Sågartorp (Örebro)	2
127	Löve kvarndamm	1
619	Mon dammen	3
508	Mosjön	2
134	Multen (Mullhyttan)	2
129	Nedre Carlforsdammen	2
123	Norbergsdammen	4

DAMMID	NAMN	VÄRDE
117	Nordsjön	2
208	Nya dammen (Klockarhyttan)	2
86	Nyhammaren damm (Laxå)	4
170	Nyhammarsdammen (Garphyttan)	4
155	Nyhyttans damm (Hidinge)	3
100	Oxhultsdammen	4
553	Rönningshyttedammen	3
137	Segersjö, invallning	-
616	Silverforsdammen	3
614	Sirsjön	1
618	Sjörs	3
512	Skiren	3
151	Skärmartorp bruksdamm	3
625	Skärmartorp f.f. branddamm	4
621	Sköttsborgs damm	1
160	Slussdammen (Örebro)	3
135	Slästorpsdammen	2
87	Smeddammen (Lassåna övre reglerdamm)	4
193	Stensjön	3
181	Stora Axsjön	2
455	Stora Dammsjön	3
456	Stora Gårdsjön (gamla dammen)	2
197	Stora Gårdsjön (nya dammen)	1
539	Stora Sirsjön	2
510	Stora Välevattnet	2
195	Stora Ymningen	4
480	Stor-Björken floddamm	2
119	Stor-Björken (till kanal)	2
149	Storsjön (Lekeberg)	3
130	Strömshaga damm	2
142	Strömsnäs sågdamm	3
96	Sulfitendammen	4
118	Svartå verksdamm	4
163	Sågaregårdsdammen	1
95	Sågdammen nedre (Laxå)	1
509	Sågdammen övre (Laxå)	1
186	Södra Ånnabosjön	2
114	Toften nedre dammen	4
112	Toften övre dammen	4
538	Torendammen	3
191	Tröskverksdammen (Frösvidal)	4
579	Tysslingen regleringsdamm	1
578	Tysslingen tvärvall	1
459	Valsedammen	2
99	Valsverksdammen (Laxå)	4
128	Valtersdammen	1
174	Vretendammen (Garphyttan)	4

DAMMID	NAMN	VÄRDE
77	Västra Laxsjön	4
113	Åkerby kvarndamm	3
97	Ålands kanal (kanalvallen)	2
132	Älgsjön	2
495	Ölens kanaldamm	4
139	Ölens regleringsdamm	4
161	Örebro slottsdamm	4
525	Östergårdsdammen	1
502	Östra Hällsjön	3
55	Östra Laxsjön	1
131	Övre Carlforsdammen	1

Bilaga 2

Tabell 2

Dammens identitetsnummer i nummerordning.

Dammarna är bedömda enligt en fyrgradig skala:

Mycket högt värde för kulturmiljön (värde nummer 4 i tabellen, röd färg)
Högt värde för kulturmiljön (värde nummer 3 i tabellen, orange färg)
Värde för kulturmiljön (värde nummer 2 i tabellen, gul färg)
Ringa värde för kulturmiljön (värde nummer 1 i tabellen, grön färg)

DAMMID	NAMN	VÄRDE
42	Grytsjön	2
46	Holmskvarn	3
51	Kråksjön (Laxå)	3
55	Östra Laxsjön	1
71	Lången (Laxå)	2
77	Västra Laxsjön	4
82	Laxå bruk (Röfors)	4
85	Fördärvet damm	4
86	Nyhammaren damm (Laxå)	4
87	Smeddammen (Lassåna övre reglerdamm)	4
88	Borasjön (Bodarnesjön)	3
89	Lassåna kvarndamm	4
91	Hemgårdsdammen	4
92	Dammen vid E20 (Laxå)	4
93	Damm Bodarneån till Ålands kanal	2
94	Bergskanalens kraftverksintag, Laxå	4
95	Sågdammen nedre (Laxå)	1
96	Sulfitendammen	4
97	Ålands kanal (kanalvallen)	2
99	Valsverksdammen (Laxå)	4

DAMMID	NAMN	VÄRDE
100	Oxhultsdammen	4
109	Hjälmsättersdammen	1
110	Hammarsjöns fågelskyddsområde	1
111	Hasselfors kraftverksintag	2
112	Toften övre dammen	4
113	Åkerby kvarndamm	3
114	Toften nedre dammen	4
116	Lill-Björken	4
117	Nordsjön	2
118	Svartå verksdamm	4
119	Stor-Björken (till kanal)	2
120	Bodammen (Via kvarn)	4
121	Kvarndalens damm	4
122	Lundqvistdammen	4
123	Norbergsdammen	4
124	Gamla Hyttdammen (Mullhyttan)	4
125	Kvarndammen (Mullhyttan)	4
126	Backa kraftverksdamm	4
127	Löve kvarndamm	1
128	Valtersdammen	1
129	Nedre Carlforsdammen	2
130	Strömshaga damm	2
131	Övre Carlforsdammen	1
132	Älgsjön	2
134	Multen (Mullhyttan)	2
135	Slästorpsdammen	2
136	Damm järnvägsbron Mosås	2
137	Segersjö, invallning	-
138	Atterstadammen	1
139	Ölens regleringsdamm	4
140	Almbro grunddamm	4
141	Lilla Sirsjön	4
142	Strömsnäs sågdamm	3
143	Brohyttan damm	4
144	Dalbacka damm (Lekeberg)	1
145	Hidingebro kraftverksdamm	3
146	Lillsjön	2
147	Lekhytteåns förgrening Hidinge	2
149	Storsjön (Lekeberg)	3
151	Skärmartorp bruksdamm	3
152	Holmsjön (Degerfors)	3
153	Lekforsen f.d. kraftverksdamm	1
154	Lekforsen damm 1	2
155	Nyhyttans damm (Hidinge)	3
156	Karlslunds kraftstationsdamm	4
157	Lindbacka dammen	3
158	Leken	4

DAMMID	NAMN	VÄRDE
159	Klunkhyttedammen	4
160	Slussdammen (Örebro)	3
161	Örebro slottsdamm	4
163	Sågaregårdsdammen	1
167	Lannaforsdammen	3
168	Falkadammen	2
170	Nyhammarsdammen (Garphyttan)	4
173	Garphytte Sågdamm	4
174	Vretendammen (Garphyttan)	4
175	Garphyttan Vinkelboda damm	4
179	Hyttedammen (Garphyttan)	2
180	Hultasjön	2
181	Stora Axsjön	2
182	Björktjärnen	2
183	Lången-Sågartorp (Örebro)	2
185	Falkasjön	1
186	Södra Ånnabosjön	2
189	Bäckhammarsdammen, Frösvidal	3
190	Kvarndammen (Frösvidal)	4
191	Tröskverksdammen (Frösvidal)	4
193	Stensjön	3
194	Göljan	3
195	Stora Ymningen	4
197	Stora Gårdsjön (nya dammen)	1
199	Klockhammar nedre dammen	4
202	Klockhammars kvarndamm	4
208	Nya dammen (Klockarhyttan)	2
442	Kanslidammen (Örebro)	4
453	Lockhyttedammen	4
454	Lilla dammsjön	3
455	Stora Dammsjön	3
456	Stora Gårdsjön (gamla dammen)	2
457	Kulbäcksdammen	2
458	Grässjön	1
459	Valsedammen	2
478	Gropens regleringsdamm	3
480	Stor-Björken floddamm	2
481	Blindtarmen (Svartå)	2
486	Arbrohyttans damm	3
495	Ölens kanaldamm	4
502	Östra Hällsjön	3
508	Mosjön	2
509	Sågdammen övre (Laxå)	1
510	Stora Välevattnet	2
511	Gubbakärrsdammen	1
512	Skiren	3
520	Damm i Hidinge	1

DAMMID	NAMN	VÄRDE
525	Östergårdsdammen	1
526	Lekforsen damm 2	1
527	Lekforsen damm 3	1
528	Lekforsen trädgårdsdammen 1	1
529	Lekforsen trädgårdsdammen 2	1
530	Kalltjärnen	2
538	Torendammen	3
539	Stora Sirsjön	2
552	Granfallsdammen	1
553	Rönningshyttedammen	3
578	Tysslingen tvärvall	1
579	Tysslingen regleringsdamm	1
614	Sirsjön	1
615	Hagaforsdammen	2
616	Silverforsdammen	3
617	Arvaby	1
618	Sjörs	3
619	Mon dammen	3
620	Bäckatorps dammen	2
621	Sköttsborgs damm	1
622	Dammsätters dammen	3
623	Lassåna spegeldamm	4
624	Backa kraftverksdamm	4
625	Skärmartorp f.f. branddamm	4

Bilaga 3

Tabell 3

Tabellen visar vilka lämningar som är registrerade i Kulturmiljöregistret inom dammarnas närmiljö.

NR = nummer i tabellen

NYTT ID = det nummer som lämningen har i Kulturmiljöregistret.

GAMMALT ID = det nummer som lämningen hade i FMIS/Fornsök.

LÄMNINGSTYP = följer Riksantikvarieämbetes praxis för lämningar.

A B = ANTIKVARISK BEDÖMNING, följer Riksantikvarieämbetets rekommendationer för bedömning av lämningar.

- Fornlämning
- MF = möjlig fornlämning
- ÖKL = övrig kulturhistorisk lämning
- IAB = ingen antikvarisk bedömning

NR	NYTT ID	GAMMALT ID	Lämningstyp	A B
1	L1979:1736	Laxå 135	Fossil åkermark	ÖKL
2	L1979:2376	Sköllersta 322	Bytomt/gårdstomt	MF
3	L1979:2403	Viby 347	Bytomt/gårdstomt	MF
4	L1980:1204	Mosjö 31:1	Bro	IAB
5	L1980:3579	Tysslinge 108:1	Hyttlämning	Fornlämning
6	L1980:3662	Tysslinge 109:1	Hammarområde	Fornlämning
7	L1980:3668	Tysslinge 116:1	Bro	IAB
8	L1980:3724	Tysslinge 110:1	Övrigt (överförd)	IAB
9	L1980:3829	Tysslinge 111:1	Hammarområde	Fornlämning
10	L1980:3830	Tysslinge 112:1	Hammare/smedja	Fornlämning
11	L1980:3874	Tysslinge 163:1	Lägenhetsbebyggelse	ÖKL
12	L1980:4295	Tysslinge 120:1	Fyndplats	IAB
13	L1980:4383	Tysslinge 102:1	Kemiska industri	Fornlämning
14	L1980:4446	Tysslinge 115:1	Hammarområde	Fornlämning
15	L1981:4471	Kvistbro 196:1	Hyttområde	ÖKL
16	L1980:4515	Tysslinge 135:1	Hyttområde	Fornlämning
17	L1980:4536	Viby 167:1	Fossil åker (hög)	MF
18	L1980:4555	Viby 87:1	Smideslämning	IAB
19	L1980:4883	Viby 85:1	Kvarn	IAB
20	L1980:4949	Vintrosa 55:1	Hammarområde	MF
21	L1980:5172	Viby 86:2	Smideslämning	IAB
22	L1980:5174	Viby 86:1	Kvarn	ÖKL
23	L1980:5190	Viby 88:1	Kvarn	IAB
24	L1980:5191	Viby 89:1	Dammvall	ÖKL
25	L1980:5599	Vintrosa 56:1	Hammarområde	Fornlämning

NR	NYTT ID	GAMMALT ID	Lämningstyp	A B
26	L1980:5693	Viby 94:1	Småindustriområde	MF
27	L1980:5844	Örebro 144:1	Industri övrig	Fornlämning
28	L1980:5862	Örebro 166:1	Hammare/smedja	Fornlämning
29	L1980:5985	Örebro 155:1	Industri övrig	ÖKL
30	L1980:6097	Örebro 165:1	Hammarområde	Fornlämning
31	L1980:6141	Tysslinge 180	Dammvall	ÖKL
32	L1980:6155	Örebro 177:1	Bytomt/gårdstomt	Fornlämning
33	L1980:6385	Hovsta 55	Kvarn	MF
34	L1980:6529	Tysslinge 182	Dammvall	Fornlämning
35	L1980:6624	Kil 326	Färdväg	ÖKL
36	L1980:6625	Tysslinge 183	Dammvall	Fornlämning
37	L1980:6750	Tysslinge 189	Bytomt/gårdstomt	MF
38	L1981:95	Edsberg 18:2	Bro	Fornlämning
39	L1981:96	Edsberg 18:1	Småindustriområde	Fornlämning
40	L1981:201	Edsberg 18:3	Fyndplats	IAB
41	L1981:800	Degerfors 4:1	Hyttområde	Fornlämning
42	L1981:1293	Ekeby 43:1	Hög	IAB
43	L1981:2520	Finnerödja 110:1	Träindustri	MF
44	L1981:2988	Glanshammar 101:1	Hyttområde	Fornlämning
45	L1981:3084	Finnerödja 13:1	Färdväg	IAB
46	L1981:3258	Gällersta 23:1	Bro	ÖKL
47	L1981:3559	Kvistbro 110:1	Dammvall	Fornlämning
48	L1981:3611	Laxå 30:1	Bro	ÖKL
49	L1981:4402	Kvistbro 177:1	Dammvall	ÖKL
50	L1981:4471	Kvistbro 196:1	Hytt- och hammarområde	ÖKL
51	L1981:4556	Kvistbro 35:1	Hyttlämning	Fornlämning
52	L1981:4851	Hidinge 53:2	Bro	Fornlämning
53	L1981:5203	Hidinge 39:1	Hyttområde	Fornlämning
54	L1981:5206	Hidinge 40:1	Hyttlämning	IAB
55	L1981:5414	Hidinge 53:1	Bro	ÖKL
56	L1981:5846	Kil 60:1	Hammare/smedja	Fornlämning
57	L1981:6152	Hidinge 18:1	Hyttområde	Fornlämning
58	L1981:6209	Kil 200:1	Hammarområde	Fornlämning
59	L1981:6278	Kil 146:1	Bytomt/gårdstomt	Fornlämning
60	L1981:6375	Kil 49:1	Hyttområde	Fornlämning
61	L1981:6379	Kil 108:1	Hammarområde	Fornlämning
62	L1981:6380	Kil 109:2	Träindustri	IAB
63	L1981:6432	Kil 48:1	Hammarområde	Fornlämning
64	L1981:6506	Kil 109:1	Småindustriområde	Fornlämning
65	L1981:6507	Kil 109:4	Terrassering	IAB
66	L1981:6583	Kil 98:1	Dammvall	Fornlämning
67	L1981:6691	Kil 3:1	Hammare/smedja	Fornlämning
68	L1981:6906	Kil 145:1	Bytomt/gårdstomt	Fornlämning
69	L1981:7018	Kil 7018	Kvarn	IAB
70	L1981:7019	Kil 50:1	Hyttområde	Fornlämning
71	L1981:7151	Laxå 13:1	Hyttområde	Fornlämning

NR	NYTT ID	GAMMALT ID	Lämningstyp	A B
72	L1981:7220	Laxå 14:1	Bro	Fornlämning
73	L1981:7375	Kvistbro 69:1	Hyttområde	Fornlämning
74	L1981:7393	Kvistbro 2021:1	Hammarområde	Fornlämning
75	L1981:7398	Kvistbro 23:1	Hyttområde	Fornlämning
76	L1981:7431	Knista 37:1	Hyttområde	MF
77	L1981:7485	Laxå 62:1	Blästplats	Fornlämning
78	L1981:7496	Knista 39:1	Hyttlämning	Fornlämning
79	L1981:7515	Laxå 39:1	Övrigt	ÖKL
80	L1981:7530	Laxå 44:1	Lägenhetsbebyggelse	ÖKL
81	L1981:7558	Kil 4:1	Hammarområde	Fornlämning
82	L1981:7616	Kvistbro 190:1	Husgrund, historisk tid	Fornlämning
83	L1981:7657	Kil 250:1	Dammvall	ÖKL
84	L1981:7674	Kvistbro 32:1	Hyttlämning	Fornlämning.
85	L1981:7842	Kvistbro 61:1	Gruvområde	ÖKL
86	L1981:7865	Laxå 4:1	Hammarområde	Fornlämning
87	L1981:7881	Laxå 45:1	Dammvall	Fornlämning
88	L1981:7893	Kumla 150:1	Bytomt/gårdstomt	Fornlämning
89	L1981:7941	Laxå 49:1	Fångstanläggning, annan	ÖKL
90	L1981:7945	Knista 93:1	Bro	IAB
91	1981:7948	Kil 306:1	Dammvall	Fornlämning
92	L1981:7989	Kvistbro 64:1	Dammvall	Fornlämning
93	L1981:8008	Knista 94:1	Dammvall	ÖKL
94	L1981:8046	Kvistbro 62:1	Gruvhål	ÖKL
95	L1981:8078	Laxå 28:1	Hammarområde	Fornlämning
96	L1981:8106	Kvistbro 67:1	Hyttområde	Fornlämning
97	L1981:8178	Laxå 58:1	Lägenhetsbebyggelse	Fornlämning
98	L1981:8179	Laxå 59:1	Lägenhetsbebyggelse	MF
99	L1981:8237	Laxå 56:1	Färdväg	ÖKL
100	L1981:8284	Kvistbro 30:1	Hyttlämning	Fornlämning
101	L1981:8285	Kvistbro 34:1	Hyttområde	Fornlämning
102	L1981:8504	Nysund 240:1	Bytomt/gårdstomt	Fornlämning
103	L1981:8671	Skagershult 16:1	Hyttområde	Fornlämning
104	L1981:8986	Nysund 287:1	Dammvall	Fornlämning
105	L1981:9107	Skagershult 3:1	Minnesmärke	ÖKL
106	L2020:2099		Lägenhetsbebyggelse	ÖKL
107	L2020:2541		Bytomt/gårdstomt	MF
108	L2020:8957		Dammvall	Fornlämning
109	L2021:156		Kvarn	IAB
110	L2021:157		Kvarn	Fornlämning
111	L2021:170		Dammvall	Fornlämning
112	L2021:1375		Träindustri	IAB
113	L2021:1376		Kvarn	IAB
114	L2021:1377		Bytomt/gårdstomt	MF
115	L2021:1378		Bytomt/gårdstomt	MF
116	L2021:1379		Bytomt/gårdstomt	MF
117	L2021:1380		Bytomt/gårdstomt	MF
118	L2021:1381		Tegelbruk	IAB

NR	NYTT ID	GAMMALT ID	Lämningstyp	A B
119	L2021:1385		Bytomt/gårdstomt	MF
120	L2021:1386		Färdväg	Fornlämning
121	L2021:1387		Kvarn	IAB
122	L2021:1388		Träindustri	IAB
123	L2021:1389		Bytomt/gårdstomt	MF
124	L2015:1415		Kvarn	IAB
125	L2021:1416		Bytomt/gårdstomt	MF
126	L2021:1417		Bytomt/gårdstomt	MF
127	L2021:1423		Dammvall	Fornlämning
128	L2021:1424		Dammvall	Fornlämning
129	L2021:1425		Träindustri	IAB
130	L2021:1426		Dammvall	ÖKL
131	L2021:1442		Kvarn	IAB
132	L2021:1443		Bytomt/gårdstomt	MF
133	L2021:1444		Bytomt/gårdstomt	MF
134	L2021:1445		Bytomt/gårdstomt	MF
135	L2021:1446		Bytomt/gårdstomt	MF
136	L2021:1447		Bytomt/gårdstomt	MF
137	L2021:1448		Bytomt/gårdstomt	MF
138	L2021.1449		Bytomt/gårdstomt	MF
139	L2021:1450		Bytomt/gårdstomt	MF
140	L2021:1451		Bytomt/gårdstomt	MF
141	L2021:1452		Bytomt/gårdstomt	MF
142	L2021:1453		Bytomt/gårdstomt	MF
143	L2021:1454		Bytomt/gårdstomt	MF
144	L2021:1455		Bytomt/gårdstomt	MF
145	L2021:1456		Hammare/smedja	Fornlämning
146	L2021:1457		Hammare/smedja	Fornlämning
147	L2021:1458		Kvarn	IAB
148	L2021:1459		Träindustri	Fornlämning
149	L2021:1460		Tegelindustri	IAB
150	L2021:1469		Bytomt/gårdstomt	MF
151	L2021:1476		Bytomt/gårdstomt	MF
152	L2021:1477		Bytomt/gårdstomt	MF
153	L2021:1483		Dammvall	ÖKL
154	L2021:1484		Dammvall	ÖKL
155	L2021:1507		Dammvall	Fornlämning
156	L2021:1515		Dammvall	Fornlämning
157	L2021:1516		Bytomt/gårdstomt	Fornlämning
158	L2021:1517		Bytomt/gårdstomt	MF
159	L2021:1519		Kvarn	IAB
160	L2021:1567		Dammvall	Fornlämning
161	L2021:1568		Kvarn	IAB
162	L2021:1569		Kvarn	IAB
163	L2021:1571		Dammvall	Fornlämning
164	L2021:1572		Kvarn	IAB
165	L2021:1575		Dammvall	Fornlämning

NR	NYTT ID	GAMMALT ID	Lämningstyp	A B
166	L2021:1576		Bytomt/gårdstomt	IAB
167	L2021:1579		Dammvall	Fornlämning
168	L2021:1580		Kvarn	Fornlämning
169	L2021:1581		Träindustri	Fornlämning
170	L2021:1582		Dammvall	Fornlämning
171	L2021:1583		Bytomt/gårdstomt	MF
172	L2021:1584		Kvarn	IAB
173	L2021:1585		Träindustri	Fornlämning
174	L2021:1586		Lägenhetsbebyggelse	ÖKL
175	L2021:1587		Hyttområde	IAB
176	L2021:1588		Tegelindustri	Fornlämning
177	L2021:1589		Kvarn	Fornlämning
178	L2021:1590		Bytomt/gårdstomt	MF
179	L2021:1591		Kvarn	IAB
180	L2021:1592		Slott/herresäte	MF
181	L2021:1593		Dammvall	Fornlämning
182	L2021:1594		Hammarområde	Fornlämning
183	L2021:1691		Kalkugn	IAB
184	L2021:1693		Dammvall	ÖKL
185	L2021:1727		Bytomt/gårdstomt	MF
186	L2021:1728		Bytomt/gårdstomt	MF
187	L2021:1729		Bytomt/gårdstomt	MF
188	L2021:1743		Bytomt/gårdstomt	MF
189	L2021:1749		Hammare/smedja	IAB
190	L2021:1750		Träindustri	IAB
191	L2021:1762		Träindustri	IAB
192	L2021:1763		Dammvall	Fornlämning
193	L2021:1764		Dammvall	Fornlämning
194	L2021:1765		Träindustri	iAB
195	L2021:1807		Kvarn	IAB
196	L2021:1809		Bytomt/gårdstomt	MF
197	L2021:1810		Bytomt/gårdstomt	MF
198	L2021:1811		Bytomt/gårdstomt	MF
199	L2021:1812		Dike/ränna	ÖKL
200	L2021:1813		Bytomt/gårdstomt	MF
201	L2021:2364		Bytomt/gårdstomt	MF
202	L2021:2364		Kvarn	IAB
203	L2021:2365		Pappersindustri	IAB
204	L2021:2391		Kvarn	IAB
205	L2021:2392		Träindustri	Fornlämning
206	L2021:2393		Bro	Fornlämning
207	L2021:2394		Träindustri	IAB
208	L2021:2395		Dammvall	Fornlämning
209	L2021:2396		Husgrund, historisk tid	Fornlämning
210	L2021:2397		Träindustri	IAB
211	L2021:2398		Kvarn	Fornlämning
212	L2021:2424		Hammarområde	Fornlämning

NR	NYTT ID	GAMMALT ID	Lämningstyp	A B
213	L2021:2425		Dammvall	MF
214	L2021:2426		Bytomt/gårdstomt	MF
215	L2021:2445		Dammvall	ÖKL
216	L2021:2468		Hyttlämning	Fornlämning
217	L2021:2491		Dammvall	Fornlämning
218	L2021:2492		Träindustri	ÖKL
219	L2021:2510		Dammvall	ÖKL
220	L2021:2516		Dammvall	Fornlämning
221	L2021:2903		Hammare/smedja	Fornlämning
222	L2021:2904		Hammarområde	IAB
223	L2021:2905		Kvarn	Fornlämning
224	L2021:2906		Lägenhetsbebyggelse	ÖKL
225	L2021:2907		Hammare/smedja	Fornlämning
226	L2021:2908		Träindustri	IAB
227	L2021:2997		Bytomt/gårdstomt	MF
228	L2021:2998		Småindustriområde	Fornlämning
229	L2021:2999		Kvarn	Fornlämning
230	L2021:3000		Träindustri	IAB
231	L2021:3001		Husgrund, historisk	IAB
232	L2021:3002		Kvarn	IAB
233	L2021.3003		Hammare/smedja	Fornlämning
234	L2021:3004		Bytomt/gårdstomt	IAB
235	L2021:3005		Småindustriområde	IAB
236	L2021:3008		Kvarn	IAB
237	L2021:3009		Träindustri	IAB
238	L2021:3291		Dammvall	Fornlämning
239	L2021:3292		Dammvall	Fornlämning
240	L2021:3293		Dammvall	Fornlämning
241	L2021:3294		Dammvall	Fornlämning
242	L2021:3948		Dammvall	ÖKL
243	L2021:4083		Bytomt/gårdstomt	IAB
244	L2021:4084		Träindustri	IAB
245	L2021:4085		Kvarn	IAB
246	L2021:4086		Hammare/smedja	MF
247	L2021:4087		Småindustriområde	IAB
248	L2021:4088		Hammare/smedja	IAB
249	L2021:4089		Dammvall	ÖKL
250	L2021:4090		Kvarn	IAB
251	L2021:4091		Hammare/smedja	IAB
252	L2021:4092		Bytomt/gårdstomt	MF

Länsstyrelsen
Örebro län

Materialet är framtaget i samarbete med Almunga AB.

Länsstyrelsen i Örebro län
Stortorget 22, 701 86 Örebro
010-224 80 00
orebro@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/orebro